

МАРІЯ

*Події з життя найминок,
розказані просто*

I

Наприкінці грудня стало дуже помітно, і пані Синицька відправила Марію з дому. Ніхто не стане тримати на службі дівчину з животом, річ звичайна.

Пані сказала просто:

— Йди туди, де придбала.

Вона стояла в дверях кімнати й дивилася в кухню. Марія складала шмаття на ліжку в кутку й зав'язувала клунок. Вона підвела голову від нього й глянула на паню. Дивилася хвилинку. Якесь слово висіло в неї на розкритих губах, проте зів'яло не сказане. Марія схилилася назад до клунка й перев'язала на ньому петлю. Взяла його на плече, попрощалася з панею і пішла з дому.

Вже смеркало. Вулиці були в пухкому снігу, як і дерева. Марія перейшла навскіс дорогу, звернула з тротуару й пішла помалу вверх бульваром.

В кінці верхнього бульвару біліє стара каплиця з берісками на кривлі, просто неї збігають кам'яні ступні до криниці, що хлюпотить рівно вниз. Туди сходяться надвечір дівчата з верхнього кута по воду.

Криниця обведена з трьох боків широкими цямринами, між них спадає вниз дужка води в кам'яний жолобок; до нього сходять із відрами по східцях справа і зліва, як кому прийдеться.

Надвечір збираються сюди дівчата по воду і на розмову; вони пристояють біля цямрин гуртками й гомонять допізна. Вечір лягає на місто, вгорі займається світло. Дівчата відходять, вертаються, стоять. Вода хлюпотить у жолобі, повні відра чекають на мокрих східцях — нічого, почекають, пани почекають, не спішно.

Марія йшла вверх бульваром; було вже людно, гуляли пані з дітьми в пухнатих шубках; Марія обминала їх, загортаючись у хустку. Пройшла Поштову; попереду біліла каплиця з берісками, Марія дійшла до неї й повернула на східці. Сходила по схилу помалу. Внизу стояли дівчата біля криниці й гомоніли звичайно. Хтось із них поглянув на сходи й сказав до інших:

... От і Марія.

Дівчата притихли й повернулись до схилу. Підняли вверх обличчя. Марія ішла помалу з клунком на плечі.

Дивились на неї мовчки.

Це вже раз було — весною, минулою весною, проте було зовсім інакше. Весна прийшла несподівано. Сонце спило сніг з вулиць, підсохли рано тротуари, верхів'я дерев пучнявіло годинами. Тепліло небо на заході в сумерки, дівчата сиділи на цямринах і просиджували до ночі. Верхами гуділи вітри березневі, дівчатам повніли думки, мов відра, вони сиділи обважнілі й перекидались словами п'янка й незв'язно.

Тоді прийшла Марія.

Хтось дивився на східці від криниці й сказав байдуже: — Нова йде.

Друга додала по хвилині:

— То Марія.. Від Синицьких.

Дівчата притихли й повернулись до сходів. Підняли вверх обличчя. Марія сходила по сходах з відрами на плечі.

Дивились на неї мовчки.

Була селюшка, йшла боса, простягала вниз пальці й ловила ними східці м'яко, дивлячися під ноги. Зійшла в долину, привіталась до дівчат і приставила до течійки відра. Стояла потім мовчки, ждучи, доки наповняться.

Підняла якість очі, глянула вбік і опустила знову. Була ще зовсім молода, було їй трохи ніяково, а більше весело, — це було видно. Опущені вії тримала на щоках нерухомо, а в кутках губ бриніли крадькома усмішки, готові бризнути щохвилі.

Відра були повні; взяла їх через плече, по-сільському й пішла легко на сходи. Піднімалася рівно по схилу. Здригалась дрібку станом, так тільки, грайливо, мов тонка очеретина, яку колише знизу водою. Вийшла на бульвар, спинилась. Передала на друге плече. Тоді глянула вниз до дівчат і всміхнулася широко.

Дівчата мовчали.

Була між ними Магда, міцноброва, чорнява дівчина, що втратила восени дитину. Сиділа на східцях, коло струменя, з підібганими колінами й дивилась на Марію. Не зводила з неї зору вниз, поки наповнювалися відра. Глянула вверх, на бульвар. Зловила усміх. Дівчата мовчали. Було їм легко. Магда здвигнула плечима й сказала глухо про себе:

— Не посмієшся довго.

Було тихо біля криниці, дівчата почули. Заворушилися, кинулися до Магди й заговорили всі враз:

- Завидно тобі, ти, вороне чорний...
— Накрякала вже собі, крячеш іншим...
Сидиш як ніч темна — сиділа б тихо...
Як сиділа на Замку...

Говорили, перебиваючи одна одну, хапаючись, живо. Були жорстокі, безладні, гарячі. Любили вже Марію й заступалися бурхливо.

Полюбили її зразу, мовчки, заодно. За золоті досвітки, що бриніли під віями, як брала воду, за метелики усмішок, що торкали крильцями в кутках губ.

Дихнуло на них від неї гарячим запахом дібров, потягло млісно вогкістю ставків, що сплять на сонці між горбами.

Якась вихопилася з гуртка й кинулась уверх по сходах. Вибігла до каплиці, крикнула вниз по бульвару.

— Приходь ще, Маріє!

— При-йду...— відгукнулося з глибини бульвару, широке, тепле, дзвінке. Слухали, піднявши голови, сміючись. Забули вже про Магду. Сиділа внизу на східцях і дивилася понуро в струмінь. Мовчала.

Проте, правда, Марія не посміялась довго.

То було в кінці червня, по стінах у місті висіли великі плакати, синім по жовтому, що

«...заходом Українських товариств
м. Кального й повіту
відбувається 30.VI ц. р. о 8 год. вечора
в великій залі

СВЯТОЧНИЙ КОНЦЕРТ

в честь генія Західної України

ІВАНА ФРАНКА.

Після концерту товариський вечір
за окремими запрошеннями».

Було вже коло восьмої, панство Синицькі були майже готові. Брали активну участь у святі, як звичайно: пані Синицька спекла два торти для буфету й взяла догляд за господарською частиною; пан меценас написав особисто кілька запрошень до отців на повіті, між іншим, до о. декана з Долини.

«...очікуємо Вашу Всечесність невідмовно... передбачається чотири столики для преферанса, свято пройде прекрасно...»

Панич мав співати в хорі, він приїхав навмисно ради вечора,— який там хор без Ромка!

Чекали саме на нього,— вже був майже готовий, Марія стояла на колінях в його ногах і дочищала фланеллю лаковані черевики.

Меценас говорив до жінки:

— Без декана пультка — не пультка, як декана не буде, вертаюся додому.

Синицька заспокоювала:

— Приїде — була на днях їмость, здибалися в крамниці, говорила — непевне приїдуть.

Вона підійшла до сина, підняла руки й поправила краватку. Не було, власне, що й поправляти, так тільки підійшла, щоб ще раз почути, яка маленька проти нього.

Опустила помалу руки по його грудях і сказала між іншим:

— І не самі приїдуть, то певне...

Син посміхнувся кутками:

— Надоїло, мамцю.

Подивилась йому пильно в обличчя, кліпнула очима:

— Вже маєш щось друге?..

— Ні, взагалі надоїло...

Підняв високо брови й глянув через плече в дзеркало. Перевірив правильність проділу на голові. Меценас відкинувся на спинку й сказав, похитуючись:

— Я його розумію...

Марія дочистила й підвела обличчя:

— Буде?

Скосив на неї повіки. Була густо рум'яна, зіниці в неї цвіли між віями. Дивилась на нього знизу, проте наче не бачила. Зіщулив вузько повіки й виждав хвилину.

— Буде...

Марія встала, склала фланельку й пройшла в кухню. Плечі її грали на ходу в корсетці — ледве помітно. Провів її поглядом, доки сховалась за дверима. Мати погрозила йому пальцем:

— А те — не надоїло?..

Повернувся знову до дзеркала й усміхнувся кутками губ. Вирівняв широкі плечі, обтягнув ластівку. Взяв голубу шапочку-гетьманку, пришпилив буршівський значок. Глянув збиточно з дзеркала на матір і сказав, натягаючи рукавиці:

— Я готовий, мамо.

Погрозила знову йому пальцем — у дзеркало:

— Вважай мені...

Меценас підвівся з крісла й розправив помалу спину:

— Я його розумію...

Всі розуміли одне одного. Був час на свято. Оглянулись востаннє, погасили в кімнатах світло. Марія лишилась.

Зійшла вниз у сіни, замкнула вхідні двері. Вернула у кухню. Лишилася сама. Постояла хвилину. Роботи було ще багато. Було їй важко. Підійшла до вікна й присіла на скриньці. Замислилась.

Вдень була сестра Катерина, принесла глечик суниць із Зрубу.

— Там їх таких, сестро, таких,— горбами, аж червоно.. Ти прибіжи в неділю, а то минуться... Дівчата виглядають, Настя вибігла аж за греблю: скажи — на смерть нагніваюся...

— Петро?..

— Петро на фільварку в Гернівці, на косовиці... Приходить на неділю, допитується. Переказував, буде в місті, навідається. А ти прийди, Маріє...

Може, прийде. Підняла голову, думала.

Суниці стояли з глечиком у шафці, майже їх не торкала.

— Ти пересип, Маріє, спробуй.

— Нічого, нехай так...

Розгорнула листки папороті, взяла дві ягоди. Ледве стримала сльози.

Простояли так цілий день у шафці. Зігнулася, вийняла. Поставила на коліна.

Зеленіла мереживом папороть, пахли суниці.

Чим тільки не пахли суниці!..

Обняла долонями глечик, затиснула коліна. Підняла ще голову. Паленіло гаряче обличчя, блукали по ньому рум'янці, як блудне полум'я. Займалися, гасли. Зіниці мінилися ярко, заkwітали, спалахували...

Ой, побігла б зараз нічними дорогами, полетіла б полями! Впала б на покоси, втиснула в траву обличчя...

— То ти, Маріє?..

Мовчала б, ой, як мовчала...

Думала, паленіла.

Може, прийде...

Страхнулася, встала й кинулася до роботи. Горіло в під руками. Помила посуд, посушила. Витерла плиту й кухню довкола. Попрала ганчірки. Пошарувала підлоги в кухні й у сінях. Вимила коси під свято, розчесала. Помолилась і пішла спати.

Не спала. Лежала горілиць з широко розплющеними очима. Були мов лісні озера, що дихають уночі парою. Ї кола звисають сині квіти листям у воду. Зглибини підносяться золота каламуть і кружиться гаряче... Підносяться, росте, вихріє... Схоплює в себе Марію й кидає в божевільне кружіння...

Спала Марія неспокійно. Паленіла крізь сон, поверталась, блукала по грудях гарячими долонями. Сміялася

лоскітно. Як опівночі постукали у вхідні двері, зірвалася на ліжку й кидала довкола себе блудними очима. Постукали вдруге. Марія схопилась з постелі й зійшла хитаючись у сіні. Відчинила. В дверях стояв панич і шулив на неї повіки.

Майже не боронилась. Була ще повна сну п'яного, не допитого до краю. Стояла втулена в куток біля постелі і дивилась напівпритомно...

По місту висіли великі плакати, синім по жовтому.

Було тридцять червня.

Тепер був грудень. Надворі смеркало. Марія сходила помалу до криниці з клунком на плечі. Була бездомна під ніч; дівчата дивились і мовчали,— що було говорити?

Взяли її між себе, збилися купкою довкола. Затиснулись, стояли. Надходив вечір, іскрилися зорі. Буде мороз.

Прийшла Магда, подивилась. Кивнула на Марію, взяла під руку й повела до себе на кухню. Сказала пані — сестра, служби питає. Пані не противилась — Марія заночувала.

Порались удвох на кухні. Марія допомагала. Магда казала:

— Ти не журися, щось знайдемо. Підемо завтра до Хани, Хана щось має.

Марія мовчала.

Поробили, пішли спати. Місця було не багато, лягли щільно одна коло одної. Марія просунула до Магди обличчя, помовчала. Потім зітхнула й розказала все, як було.

— Трудно мені з тим, Магдо... Були на тижні мама, глянули. Вмру — не забуду... Відвела їх за цвинтар, стала... Пішли... Довкола біле поле... Маленькі такі, в долоні взяти... Та все від мене, та від мене... Обірвалося щось у мені, як у яму... Аж крикнула... Думаю: страчу себе. Не переживу — страчу... Трудно мені, Магдо.

Вгорнула обличчя в подушку, притихла. Магда підвелася і сіла під стіною. Сказала:

— Не робиш того, Маріє.

— Не роблю — не легко...

Магда мовчала.

— Себе би легко — себе пuste... То — його...

— Кого ти, Магдо?

Сиділа коло стіни просто, наче пришпилена до неї. Сказала по хвилині:

— Дитину...

Повернула голову, дивилася в кут запалими очима. Ковтнула сухо.

— Дитини не руш — нехай буде...

Марія здригнулась на її голос, припинила:

— Не рушу.

— Нехай буде...

— Так.

— Нехай буде...

Повернула ще голову, полапала коло себе руками.

— Нехай буде...

Марія заплакала здушено.

— Буде вже, Магдо.

— Нехай буде...

Говорила ще й ще. Марія втулила обличчя в її коліна й плакала нестримно.

Заснула. Вчувався їй крізь сон сухий шепіт. Прокидалась.

Магда сиділа просто й дивилася в ніч запалими очима Засинала. Прокидалась.

Магда сиділа.

...Був сонячний ранок. Уставав день, високий, білий.

Марія йшла з Ханою на нове місце.

Йшли втрійку по Садовій; попереду Хана, за нею Магда з Марією — відпросилась у пані на годину.

Хана ступала широко й говорила бадьоро:

— Там місце добре, місце нічого, тільки він — гад...

А може, тебе не рушить. Такої — не рушить.

Магда порівнялася живо з нею.

— А Франю рушив, Хано, а Франю?..

Хана поникла головою і йшла мовчки. Сказала згодом:

— Франя інакше, Франя ходила від нього, — то буває...

Доходили до кінця Садової. Магда спинилась. Підняла високо голову, очі в неї блищали тепло. Обняла ними Марію, сказала:

— З тобою того не буде... З тобою не буде.

Хана кивнула головою:

— Тож і я кажу.

Магда спинилась, їй був час вертатись. Вона підійшла до Марії й узяла її за руки:

— Прийди до мене в неділю.

— Чи траплю...

— Прийди до криниці, я вибіжу.

— Прийду.

Магда ще глянула їй у вічі й кинулась у верх вулиці. Постояли хвилину. Хана поспішала. Пішли.

Місто кінчилось, тут ішли сади, і воно вибігало ними в чисте поле. В крайньому саду праворуч червоніла шпильста вілла. Повернули до неї.

Йшли довго втоптанною в сніг стежкою. Вілла стояла глибоко в гущавині, була тиха й наче безлюдна. Пройшли порожній двір, закиданий снігом, і звернули до чорного входу. Хана постукала. Побіч було високе віконце в одну шибку; десь углибині стукнули двері, і в вікні з'явилась стара жінка з порожнім волом на шиї. Вона дивилася хвилину пригаслими очима, кивнула Хані.

— Привела дівчину?

— Привела.

— Зайди, там пані.

Хана пішла в хату, за нею Марія. Пройшла кухню й одну кімнату. В другій було притьмарене світло, там була пані.

Сиділа на низькій софці з підігнутими ногами, обіч стояв тонкий столик з чорного дерева, на ньому горіла затінена лампа.

Пані підвела очі — вона читала; на колінах у неї лежала одна книжка, друга біліла в ногах розгорнутими сторінками; на ній спало звинене клубком котеня. Пані підняла очі й глянула на Марію. Кивнула головою:

— Добре.

Марія залишилась.

Вернулась у кухню, розвинула клунок і дала Хані третину останнього заробітку.

Лишилась. Переодягнулась у хатне. Взялась до роботи.

II

День проходив тихо, як сон. Марії було добре.

Під вечір посипались перед віллою срібні дзвінки — і в двір заїхали великі чорні коні. Пані покликала Марію. Вдягнулася мовчки й спішно, її ясні густі брови стягнулися досередини й здригалися. Вийшла на ганок. Санки під'їхали ближче, повні м'яких шуб. Пані вгорнулася в них по шию. Здригнулася й заплющила очі. Торкнули.

Марія постояла, доки не з'їхали з двору.

Було тихо. Тиша насунулась на віллу пухкою шапкою й закрила вікна.

Смеркалось. Марія топила на ніч у грубках. Стояла на колінах біля груби в першій кімнаті й підкидала сухі поліна. Присіла, задумалась.

В глибині кімнати відчинились нечутно двері — і в них з'явилась дівчинка.

Стояла мовчки хвилину, потім спитала вголос:

— Хто тут?

Марія здригнулась і повернула голову.

Дівчинка стояла в дверях, по-дитячому тонка й дивно тиха. Дивилась просто перед себе. Її личко було дрібне

й довгасте, на ньому темніли не в міру великі, підняті вгору очі. Вони стояли нерухомо в круглих тінях, над ними зводились темні склепіння верхніх в'їв. Були теж нерухомі, як очі.

Дівчина дивилась широко в сутінь кімнати. Послухала хвилину, ліва рука лежала в неї на грудях, вона торкнула пальцями повітря перед собою й спитала вдруге:

— Хто тут?

Її голос був прозорий, низький і наче заслуханий. Марія встала й сказала стихло:

— То я, Марія.

Дівчинка проясніла й обернула обличчя в її бік. Кивнула повільно віями й сказала довірливо:

— Ти постій там, я йду до тебе.

Послухавши позад себе, висунула вперед долоню й пішла нечутно довкола столу. Наблизилась помалу, спинилась на крок перед Марією. Підняла очі.

Була сліпа.

Мала темні великі зіниці, що переходили краями в молочну синяву білка. Дивилась ними, як мацками, що слухають здалека.

Спитала:

— Ти тут?

— Тут.

Проясніла й сказала:

— Ти висока, як мама, я тебе люблю слухати. Мама поїхала, я чула. Баба заснула, я пішла. Я хочу тебе бачити. Баба говорить: є дівчина, Марія. В нас ще не було Марії. Ти присядь, я хочу тебе бачити.

Марія присіла. Дівчина підняла руки й знайшла її голову перед собою. Поклала на волосся долоні й повела вздовж кіс, ледве торкаючись пучками. І вдруге. Потім спитала:

— Які в тебе коси?

Марія всміхнулась:

— Може, русі...

Дівчина подумала хвилину й кивнула головою:

— Не знаю... Ти бачила маму?

— Бачила.

— В мамі коси, як день. День — це коли на вікнах тепло. Є ще коси, як ніч. Це в Вови. І в мене.

— Твої коси ні як ніч, ні як день... Вони в тебе, як те, що між ніччю й між днем,— як ти це називаєш?

— Ранок...

Дівчина проясніла:

— Правда, в тебе коси, як ранок.

Вона ще потримала руки на волоссі, її долоні були легкі, ледве чуті. Перевела їх на скроні й сковзнула пучками

вниз по обличчі. Спинила на повіках, потім на устах і збрала кінцями на підборідді. І вдруге.

Тоді підвела обличчя, що просвічувалось у сутінках. Наблизилась до Марії й зашепотіла живо:

— Ти гарна. Ти найкраща. Ти — як мама... Тебе солодко бачити... Твої очі лоскочуть, як на тебе дивитись. А тут у тебе ямки, як чашечки,— в них наче мед, їх так солодко бачити... Ти добра, що прийшла до мене, чи не відійдеш?

— Ні...

— Ти будеш близько, щоб я могла тебе завжди бачити?

— Так...

Дівчина подумала й зітхнула. Повернула голову й послухала в дальші кімнати. Потім сказала:

— Там, у мами, є мій стільчик, з плюшем, принеси його мені.

Марія принесла.

— Постав його так, щоб я бачила тебе колінками.

Марія поставила, дівчина сіла. Помовчала хвилю, зітхнула й спитала вголос:

— Маріє, ти мене любиш?

— Люблю...

— Мама теж любить. Мама поїхала до Вови. Тепер буде два рази ніч і два — день, потім мама приїде. Вона покличе мене до себе, її буде чути Вовою. Ти не бачила Вови? Я його люблю, він великий, коли він приїжджає, його голос гуде по домі, як здвін. Він живе в лісі. Ліс — це пахучий шум, великий пахучий шум. Вову чути лісом. Шуму я боюся, а Вову люблю.

По хвилині, стримано:

— В нас ще є тато. Це так собі, я не знаю, чого так. Я питаю маму, мама не знає. Він живе в нас, він приїде завтра, позавтра. Ти не бійся, Маріє, ти його не побачиш. Я його ніколи не бачу — він підходить, я простягаю руки, кричу, він відходить. Він злий. В нас була дівчина Франя, я її кликала Тиха — вона була тиха. Вона вмерла від нього. Вмерла, це значить...

— Мама поїхала, баба заснула. Я вийшла до кухні. Відчинила, питаю:

— Хто тут?

В кухні нікого не було. Я підійшла ближче. На землі лежала Франя. Я спитала:

— Хто тут?

В кухні нікого не було.

Згодом, послухавши:

— Ти плачеш, Маріє... Ти не бійся. Він приїде, ти простягнеш руки й крикнеш. Він відійде. Ти його не побачиш.

Було позавтра. Було вже пізно по обіді, Марія поралась біля посуду. Десь із віддалі забряжчали дзвінки й по хвили обірвались проти вілли. Марія подумала:

— Пані.

Вона обтерла з води руки й виглянула в вікно. Двір був пустий, чорні коні не заїжджали. Марія підождала. З-за рогу вийшов пан у шубі й хутряній шапці й увійшов у сіни. Марія вернулась живо до роботи й зігнулась над посудом. В сінях потупало ногами. Потім відчинилися двері, дихнуло морозом. Пан спинився на порозі й постояв хвилю. Не дивилася, чула його плечима. Пройшов швидко й подався мовчки в кімнати.

Марія підняла голову й послухала. Було тихо. Зітхнула й почала поратись.

Згодом почулося в кімнаті обіч м'яке ступання. Воно кружляло там якусь хвилину по покої. Наблизилося й стало в відхилених дверях. Марія схилилася нижче, чула його плечима. Стояв якийсь час мовчки, потім спитав коротко:

— Як звати?

Відповіла, не залишаючи роботи:

— Марія.

— Повернись!

Склала на стіл посудину, що мала під руками, підвелася помалу, повернулась. Стояла просто з опущеними руками, вагалась якусь мить. Потім підвела очі й глянула на його.

Був низький, широкогрудий, з товстим, загорнутим у халат животом. Коротко на плечах посаджена голова, з обличчям, що стягалось униз важким, налитим підборіддям. Густа сіра чуприна збігала корінням у низьке чоло, сягаючи на скронях вершків заломаних брів. Низько під бровами, в набряклих складках повік кидались рвучкими рухами очі. Ліве було зовсім зіщулене і торкалося віями, праве сиділо під верхньою повікою й дивилося скрито зеленою зіницею.

Не дивилося — пекло. Трьома скоками побігло по обличчі Марії й повисло на губах. Постояло, тріпнулось. Зірвалося з них жариною й скотилося по грудях до тазу. Спинилося тут нерухомо. Висунулось майже з повіки й стояло так застигле, опукле, пекуче. Марія чула його крізь одягу на голому тілі. Звела руки й схрестила на піднятому животі. Тоді воно здригнулось і, зв'язавши на руках петлю, побігло вверх по грудях. Коли піднялося до обличчя, лишилася з нього вузька, гостра щілинка, що встрягла гарячим вістрям у мозок.

Марія чула, як через сон:

— Злагодиш ванну, гарячу. Скажеш, коли буде готова. Повернулася мовчки і докінчила роботу.

Ванна кімната була побіч з кухнею, за вузькими дверцями біля печі. Була вся біля, укладена тафлями по стінах, ліворуч біліла ванна з високими гнутими берегами, а вздовж неї стояла низька широка софка, затагнута тугою шкірою. В глибині чорнів вмурований казан із грубою вниз.

Марія наповнила його водою й запалила в грубці. Вимила ванну. Приготовила рушники, простирала, мило. Простягла хідничок уздовж софки й вийшла в кухню.

Присіла біля столу, заслухалась.

Десь у глибині мозку кололо притаєно гаряче вістря щілинки. Від нього біг вогняний струмінь вздовж хребта й пік лоскітно. Було від цього млосно й гидливо. Підривало схопитись, утекти в поле, кричати й плакати з болю. Марія взяла обличчя в долоні, зігнулася, хиталась. Сиділа довго, зібгана вдвоє.

Коли вода була готова, Марія відхилила двері й кликнула пана. В кімнаті було тихо. На столі горіла лампа під густим абажуром. Було півтемно. Марія кликнула вдруге. Потім увійшла в кімнату й пройшла на середину.

Пан спав у кутку канапи, загорнувшись у халат. Голова зсунулася з подушки й затрималась на шкіряному краю. Лежала горілиць розм'якла безвладно, з розкритими вогко губами. Видюще око було розплющене й дивилось уверх половиною опуклої зіниці. Воно не пекло тепер і не кололо. Стояло між віями, як зелена капля води, й було повне якогось смутку, не по-людськи глибокого.

Марія стояла й дивилась. Думала:

— Пані десь у Вови, дитинка з бабою в далекій кімнаті. Пан лежить тут сам, як чужий подорожній.

— Приїхав, поїде. Пані також поїде. Будуть знов порожні покої і сліпа дівчинка з бабою.

Марія стояла так і думала. В неї вже не було гарячої шпильки в мозку, вона була спокійна. Підійшла ближче й кликнула впівголос:

— Прошу пана, ванна готова.

Прокинувся й сів на краю канапи. Заплямкав губами, протер по-дитячому очі. Глянув на Марію.

— Ванна? Добре.

Був час підвечірку для дівчинки. Марія взяла молоко й віднесла в далеку кімнату.

Баба дрімала в кріслі над початим плетінням, дівчинка стояла проти дверей і слухала. Вона покликала мовчки до себе Марію й веліла присісти. Зашептала в саме обличчя:

— Він приїхав, я чула. Ти не боїшся?

— Не боюся.

— То добре.

Вона підняла пальці й торкнула ними Маріїне обличчя.
— Не бійся. Я стану тут і буду слухати... Ти крикнеш, я прийду. Він тебе залишить.

Вона послухала й спитала за хвилину:

— Маріє, ти мене не покинеш?

Марія кивнула заперечливо.

Дівчина повернула обличчя вбік і послухала. Потім сказала помалу:

— Ти покинеш — я вмру. От побачиш.

Марія зітхнула й погладила її голівку. Відвела її до столика й посиділа, поки не з'їла. Зібрала посуд і вернулась до кухні.

Пан був уже в ванні, з-за дверей було чути м'який хлюпіння і розпарене бурмотіння. Марія вийшла на двір, наготувала на вечір палива для груб. Внесла раз і другий. Присіла біля груби й колола скалки до підпалу.

В лазничці кликнуло коротко:

— Маріє!

Підвела голову й послухала. Спитала, чого треба. Кликнув знову, як перше. Марія встала, стріпнула одягу й пішла помалу до дверцят. Постояла, відчинила. Стала на порозі й спитала вдруге.

Тягнуло холодом з кухні, велів причинити двері. Причинила. Велів підійти й узяти мило. Підійшла, взяла. Велів натерти плечі. Спинилася й зачервоніла густо. Зіщулила повіки, як від болю. Було повно під стелею білої пари, було душно й гаряче. Марія стояла серед лазнички й дихала глибоко. Пан лежав тихо. Зітхнула, повернулася враз і підійшла до ванни.

Був у воді по шию, смагле тіло темніло на білому дні. Вода хиталася по ньому м'яко, воно збиралося в складки за її рухом, стягалось і видовжувалось. Лежав хвилину тихо, потім піднявся на руки й повернув догори спину. Виринув з ванни, стікаючи водою. Був як велика, лохмата, товста дитина, що збирається вилізти з купелі. Стояв рачки на руках і колінах, поринаючи в воді до половини. Товсте черево звисало важкими фалдами з поясниці й вилискувалось на складках проти світла.

Марія глянула на його й усміхнулася, була вже майже спокійна. Зігнулася до ванни, знизу дихнуло на неї свіжою парою, прілим тілом і потом. Налапала долонями гарячу спину, примкнула повіки й почала терти. Возила милом по розпареній шкірі, тіло піддавалося за руками, було пухке, як східне тісто. Поросло м'якою кучерявою шерстю на раменах і в рівчаку вздовж хребта, було її найбільше на широкому заді, що блищав нею мокро, як у годованого цапа.

Марія зігнулась і терла, їй було душно, вона заплющила повіки, як біла пара, піднялися в ній гарячі згадки.
...Гарячий, білий день. Палає в сонці ставок. Бекають у теплій воді вівці.

Золота година. Півсела вилягло на березі, куняє в спеці череда.

Марія теж на ставку. Обняла колінами баранця, мие білу вовницю.

— Постій, ти, кучерявий!..

На горішньому березі стоїть Петро Зайшлий; він ляскає вниз батогом, кричить щось сороміцьке.

Лісникова Христя скупала ягницю. Вона виводить її в череду, розставляє коліна й гукає на берег до Петра:

— А йди-но, Петре, вимию тобі вовницю, придолом обітру,— от красний будеш!..

Берег лящить від сміху, Марія червоніє гаряче.

Петро ляскає батогом і збігає на дорогу, до коней.

— Постій, ти, кучерявий!..

Сонце пече у плечі, вода лоскоче коліна.

Душно...

Марія згадувала. Мила.

Плечі хитнулися й піднялися боком.

— Сполощи мило.

Споліскувала. Нагортала руками воду, тіло хрястіло чисто під долонями. Чула гарячий подих на обличчі, відхилялась, змивала.

Прийшла знов згадка й лизнула полум'ям думка.

Пахнуть спарені межі, жовтіють стигло пшениці.

Марія проситься:

— Пусти!.. Болить...

Упирається ліктями в груди й дивиться в вічі.

— Пусти, Петре, почекай. Ще тільки нині пусти.

Не пустив. Переломив у поясі. Хитнулася, і впали на межу. З-під ніг злетіла перепелиця. Згори дивилося сонце.

Марія втиснула в очі долоні.

Чула, мов через сон:

— Нагнись!

Нагнулась. Вода обняла лікті. Товсті мокрі руки сплелися довкола шиї й потягнули вниз. Розпарені губи підсунулись до обличчя — всмоктались у губи. Здригнулась. Вперлася руками в тіло й пхнула з усієї сили. Відкинулась і скочила в куток лазнички.

Засичав за нею стиснуто:

— Сюди, ти, сучко!..

Схопився, підриваючи за собою воду. Витягнувся, аж виструнів.

Масне тіло горіло проти лампи, опливаючи водою. Простягнув за нею руки й шипів хрипко:

— Ходи...

Йшла від нього спека й била Марію в груди. Тисяча гарячих струменів збігала вздовж тіла. Підгиналися безсило коліна. Чула, що піддається.

Закрила долонями очі, втиснулася в куток і чекала.

Йшов до неї вздовж ванни, чула це по хлюпоті, що наближався помалу. Вода булькотіла розхитано, потім хлипнула рвучко й злягла додолу.

Був десь уже тут, відчула його близькість гарячими колючками на тілі. Тоді зібрався в неї під грудьми нудний клубок і підступив до горла. Здригнулася гидливо, відняла від очей руки, глянула.

Пан стояв зігнутий в кінці ванни, перекинувши ногу через берег. Косматі груди звисали, живіт зібрався напруженими фалдами. Простягнув ногу поза ванну, досягаючи долівки короткими пальцями. Хитнувся на слизькому краї. Хекнув.

Тоді зібгалась у собі і, кинувшись хижо вперед, ударила грузно в груди.

Міцна була. Мигнули в повітрі розкинуті ноги, й тяжкий тулуб брязнув у воду. Скочила вперед, влетіла прожогом у кухню. Затріснула за собою хрястко двері й злягла на них плечима. Ловлячи хлипко віддих, обтерла долонею губи. Розглянулась. Червона велика хустка звисала з бильця ліжка,— Марія схватила її на бігу й кинулась на вхідні двері.

У півдороги спинилась і вчула, як хляне в колінах.

У дверях від панських кімнат стояла сліпа дівчина з перекивленим від німого крику обличчям. Страшно закругленими очима дивилась у бік Марії.

Заціпивши хустку на грудях, Марія закивала заперечливо головою.

— Ай! — крикнула дівчина. І враз усе її обличчя хлинуло слізьми, як потопою.

Бистро-бистро зібрався в грудях Марії гарячий клубок і піднявся до горла. Ковтнула його на бігу, кивнула заперечливо. Вибігла в двері й кинулась униз східцями.

За нею кричало жаске:

— Ай!..

III

Бігла довго вздовж садів, широкою, в місяці, дорогою. Вбігла між кам'яні будинки, пройшла одну вулицю, другу, звернула на бульвар й пірнула в гамірливу юрбу, що котилася в обидві сторони. Ішла по ній механічно, без думки,

загортаючись у хустку. Сама хвиля донесла її до кам'яних східців проти каплиці. Тоді опам'яталась, вихопилась із натовпу й зійшла вниз по широких сходах.

Криниця лежала в долині, обкладена снігом, як пухом. Було тихо біля неї, ніхто не приходив і не відходив у ту хвилину. Марія згорнула сніг із цямрин і присіла, ждучи.

Горою котилась юрба, мигтів одяг проти світла. Ляскотів сміх по схилу й губився в долині.

А тут було тихо. Ніхто не йшов по воду. Марія глянула по сходах раз і вдруге й заслухалась сторожко.

Тоді почула мовчанку криниці.

Схопилася неспокійно, нагнулась над цямринами, затримала віддих. Внизу було зовсім тихо, ані капля не збігала. Білів засохлий жолобець. Криниця замерзла.

Торкнула струмінь рукою, скрикнула. Тоді підвелася, оглянувшись і заплакала.

В долині було порожньо, місяць стояв високо в колі, іскрилися зорі. Буде мороз.

Марія пішла просто перед себе. Куди? Думала про Магду. Блукала довго по горішньому куті, жовніри перепиняли дорогу, вона ховала обличчя в хустку й утікала.

Ішла в сльозах, як у млі, ходила до втоми. Якось спинилась і підняла очі; просто було мешкання Магди. Ввійшла в сіни, постукала. Двері відчинились, у них стояла Магда, підкасана, червона — мила в кухні підлогу. Пропустила Марію, глянула близько в обличчя. Спитала коротко:

— Пан?

Марія кивнула головою.

Магда затряслася, спалахнула. Стиснула кулаки й кляла без стриму:

— О, гади, гади, гади! О, пси скажені! Прийдуть на вас більшовики, прийде вам помста!.. О, прийде, прийде...

Кидалася по кухні, як розлючена кішка, товкла колінами по мокрій долівці, аж гуділо. Підводилася, кляла. Марія сиділа на краю ліжка й плакала мовчки.

Магда спинилась:

— Не плач. Сльози не отрута, не напоїш ними гада. Не плач...

Обтерла руки, почала поратись на кухні. Зварила чаю, налила:

— Пий, буде...

— Переночуєш, підемо до Хани — місце знайдеться. До євреїв підеш, менше жалю буде,— пий.

Стала на коліна, дотирала підлогу. Мовчала як хмара. Стукнули в сінях двері, увійшла в кухню пані.

Магда глянула й насторожилась — пані була в лихому настрої.

Пройшла мовчки в кімнати, вернулась за хвилину, стала на порозі.

— То що, Магдо?

Магда підняла голову від підлоги.

— Сестра. Покинула службу, переночувати просить. Пані проказала чітко:

— В мене не готель, щоб зайдам ночувати, то раз. Друге: ти тут не пані, Магдо, щоб приймати. І щоб більше я того не бачила.

Магда схопилася з землі й заграла ніздрями:

— Своїм приймала, з вечері — сама пити не буду...

Пані спаленіла:

— Ні слова! Доп'є чай і з богом!

Крутнулась і вийшла в кімнату. Магда вслід за нею:

— Мороз надворі, куди піде? Не годиться гнати...

Гримнула з-за дверей:

— Мовчи! Сама вилетиш!

Магда сп'ялася, скочила. Просичала крізь зуби:

— А якби так паню — та й під ніч — та голою задницею на мороз...

Обірвалося. Пані була скоро й рішуча — хвилина-дві, й обидві були на вулиці. Марія й Магда.

Йшли поруч, хрумтіло під ногами. Пройшли бульвар, минули криницю-самотечу. Постояли біля каплиці. Зійшли вниз крутими вуличками й пірнули серед єврейські оселі, як у розірвану сітку.

— Куди, Магдо?

— До Хани, Хана виручить.

Не виручила. Сиділа в купі лахміття на тапчані й ойкала хрипко. Була сіра, обросла мохом, як старий пенъ на мочарах. Сиділо коло неї троє внучат жовтоголових, — тулилися, як опеньки, що вночі вилізли з-під осіннього листя.

Хана хитала головою:

— Вмру, Магдо, вмру, не послужу більше дівчатам.

Кивнула на внучат.

— І ті помруть. Вимерзнуть під плотами, як котята.

Хиталася й плакала, сліз не втираючи. Збиралися озерами в чорних ямах під очима, бігли потоками в глибоких зморшках, як у дебрях. Обливали сірі складки по дорозі, всякали в обличчя, як у сиру землю.

Вмре Хана, не послужить більше дівчатам. Повернула на Магду заімлені очі:

— Слухай, Магдо, що скажу: сама не маю нічого, не до того мені вже, бачиш. Підеш до Вежбової, чула Вежбову?

Вулиця Глибока, склад дерева, домок на подвір'ї, східці на піддашшя. Спитаєш, покажуть. Одно тільки вважай: є місце — добре, нема — будьте здорові,— ні слова більше.

— Послухай Хану, правду кажу.

— Вежбова лиха жінка, на добре не порадить.

— А знайдеться що, не забудьте Хани, не скривдіть.

Заплакала знову, заойкала. Відпустила.

Поспішали, питаючи на Глибоку. Вулиця була за старою церквою, на передмісті. Хати були тут рідші, вглиб від дороги, в городах. Вздовж плотів росли високі ясені і стукотіли мерзлим віттям.

В половині дороги запахло різаним деревом. Знайшли подвір'я зі складом, минули стоси матеріалу, в глибині двору стояв домок з високим піддашшям і з двома освітленими вікнами.

По стіні піднімалися східці з поруччям до площадки з верандою. Дівчата постояли, оглянулись і пішли вверх по ступнях.

На веранді відчинилися двері, й назустріч пішли вниз двоє військових. Йшли поруч себе, один високий, худий, з плескатим, гостроносим обличчям, другий маленький, череватий, з червоною повнею лица під дашком. Він спинився вгорі, розставив руки й заспівав фальцетом:

— Глянь, Янек, свіжина...

— Казав тобі, залишимося ще, ти... Вернімося, га?

Янек поклав руку на плече череватого й загудів хриплим басом:

— Бачиш, Ясек,— ти сержант, а свиня. Честі не маєш. Відкрий очі, перуне, глянь — то ж хлопки

Він гикнув і додав убік згіржливо:

— Не їсться разового по білій булці.

Правда тих слів була велика, як і згірдливість. Ясек хитнувся під їх вагою й полетів просто на Магду. Та простягнула назустріч руки й, схопивши його на льоту, пустила мимо вниз по сходах. Покотився, як картоплина. Змахнув унизу руками й пірнув у сніг по лікті. Добряга був не образливий. Заливався протяжним смішком, закликаючи Янка:

— Витягай, брате, спасай... А тієї не руш, міцна.

— Твердий разовий, не вкусиш...

Янек не був із боязких. Він усміхнувся кутками губ, підтягнув ремінь; впевненим жовнірським кроком пішов на Магду. Нагнувся, дихнув пріло й погрозив пальцем:

— Ти, пам'ятай — ти хамка...

Гикнув, підтягнувся й приложив до дашка палець:

— Маю шану — сержант Сроковський.

Пройшов униз як слід, не спішно. Підняв товариша з снігу, обтріпав. Глянули ще вверх на сходи, взялися під руки й покосили вдвох через подвір'я — Янек і Ясек.

Дівчата стояли посередині сходів і дивились їм услід, доки не зійшли з двору, Марія сказала:

— Вернімося, Магдо.

Не було куди вертатись. Ішла ніч, висока, прозора, завінчана скляним вінцем довкола місяця. Рипіло в неї під ногами, і дзвінкі звуки ламались, як скляні прутики в повітрі.

Магда стояла й слухала. Повернулась, узяла Марію за руку й пішла вверх по сходах.

IV

Двері на веранду були відчинені, всередині виднілась смуга жовтого кімнатного світла. На порозі стояла Вежбова й, очевидно, чекала.

— Чую вже, чую. Живіше, дівчата, холоду напустимо.

Пропустила їх у кімнату, зачинила одні й другі двері, обтерла лавку під вікном, запросила сідати.

Магда оставалась при дверях, Марія біля неї. Розглянулись, насторожились.

Нічого. Була простора кімната з низькою стелею. Ліворуч у куті тепліла ясна грубка. За нею — невеличкі двері в дальшу кімнату, високе ліжко, закладене подушками. Над ліжком, на килимку, висіла в широких рамах ікона Марії з серцем, пробитим мечами. Під іконою горіла лампадка, туго червона, немов у неї скапувала кров із серця Марії.

Просто серед кімнати — довгий стіл, накритий скатертиною в голубі квіти. На ньому розкривалася ваза з солодким печивом, побіч горіла висока лампа під абажуром.

Було затишно й тепло, аж душно. Вежбова причинила двері, що темніли за грубою, й підійшла знову до дівчат.

Підсадила лікті під груди, мала їх повну блюзу, була широка, тілиста, переливалася з легкій одежі. Нахилила голову до плеча й глянула на дівчат. Одвела очі під важким поглядом Магди, спинилась на Марії. Тоді кинулась до лавки, переставила ближче й запросила знову:

— Сідайте, дівчата, в мене за постій не платять. Знаю, служби питаєте, — настоїтесь у панів, аж ноги попухнуть. А я жінка проста, ви в мене за гості. Послухаю, пораджу, як зможу. Сідайте.

Перехилила голову, говорила м'яко, наче молоко цідила. Магда звела брови й дивилась на неї важко. Згорнула під хусткою руки, ствердла. Повернулася до Марії і сказала:

— Сядь, Маріє. Сісти можна. Я постою.

Марія глянула на неї, подумала про Хану. Щось таке говорила Хана — трудно було згадати. Думки кружляли в голові, як мухи п'яні в сонці. Мліла від тепла. Дивилась на Магду. Магда була спокійна. Підійшла до лавки й опустилась важко.

Магда вгадала — треба було сісти. Щімка втома побігла від поясниці до ніг і збігала стопами в землю. Було добре.

Розвела коліна, м'який живіт осунувся тепло на стегна. Опустила руки вздовж тіла, схилила голову, зітхнула.

Була бліда, лице ледве шаріло знадвору, з морозу. Від тонких брів звисали тіні на очі, на щоки. Збиралися в кутках губ грудочками жалю. Була за тими тінями як за серпанком. Проте з-під вій, зігнутих м'яко, струменіло рівне світло, як з-під лукового склепіння.

Була гарна в тій осяйно-байдужій знемозі. Вежбова стала перед нею й сплеснула в долоні.

— А в чім же тебе, доню, мати купала, що таку красну виховала? А де ж тобі служити з твоїм білим личком та з твоїми бровами?

Не втерпіла, повернулась до дверей за грубкою й кликнула живо:

— Лено, Ленко,— йдіть-но сюди, панянки, та подивіться, що за дівчина!

В сусідній кімнаті рипнули ліжка й затупотіли по долівці босі ноги. Відчинилися двері обіч грубки, й у них з'явилися обидві панянки. Лена й Ленка.

Були мало не голі, прямо з постелі. Мали на собі короткі, до колін, сорочки, вогкі й зім'яті, крізь них пашіло гарячо їх зігрите тіло.

Стояли в світлі лампи явно, без сорому, тягнуло від них гостро по кімнаті пітними, спареними пахощами.

Магда приступила ближче до Марії, а в тих встромила твердий, ворожий погляд. Не турбувались тим анітрохи.

Та, що першою увійшла в двері, заклала за шию руки й потягнулася на пальцях до верхнього одвірка. Позіхнула широко червоним ротом, хитнула вигнутим станом і вийшла на середину кімнати.

Була висока, на п'ядь вища за Магду. Йшла коливаючись, безпечно, мала світliste з рудим відтінком тіло, воно мигтіло на ходу крізь прозору сорочку. Було сильне. Виростало гнуто з широких, точених бедер, що збігалися скісними стінками в пушистий жолобок.

На голові мала шолом з рудого кучерявого волосся, що спадало безладною гривовою на голі плечі. Воно хиталося за кожним кроком і кидало мідяні блиски на широке веснянкувате, з гарячим рум'янцем обличчя.

То була Ленка. Спинилася серед кімнати, скосила жовті вії і глянула синіми кутками очей на Марію і Магду.

— Котра ж то має бути — та цьоцина краса?.. Не бачу...

— Не бреш, Ленко, бачиш добре, тільки крутиш,— сказала друга.

Ленка здвигнула плечима. Вона ніколи не противилась, коли говорила друга. Це була Лена.

Стояла при одвірку з обтягнутою довкола бедер сорочкою. Була невеличка, тендітна, по-хлоп'ячому проста. Мала чорняву, низько стрижену голівку, посажену тонко й міцно на смаглих плечах. Під дивно білою, наче прозорою стінкою чола чорніли очі глибоко й холодно.

Магда подумала про них: — глянути — як руки в полонку всадити.

Проте були м'які вглибині, наче холодним шовком вистелені. Лена пройшла до стільця з круглою спинкою, що стояв проти ліжка, і вмостилася на ньому колінами. Ліктями сперлась на бильце й глянула на Марію.

Була майже підліток. Як нахилилась на бильце, з-за рубця сорочки засмаглили груди, дрібні, зімкнуті, як пуп'янки троянди. Як і Ленка, мала густі рум'янці на обох щоках і припухлу нижню губу.

Дивилась на Марію не відриваючи погляду. Сказала за хвилину:

— Гарна — я ще не бачила такої...

Ленка знову здвигнула плечима:

— Бліда. Марна. І тільки.

Любила Лену заздрісною любов'ю, говорила голосом низьким, набринілим від жалю.

Лена спинила її кивком:

— Пожди, щось скажу...

Зіщулила повіки, шукала чогось напружено в пам'яті. Потім якась теплінь глибока виринула з її обличчя й осіла на губах ледве помітним усміхом.

— Вже знаю... є такий образ... бачиш, вона подібна до діви Марії.

Говорила це — мала таке тепло у голосі — Ленку підірвало. Забулася, не стрималась. Кинулась в одну мить до Марії й раптовим рухом розгорнула на животі хустку. Закричала, вигинаючись до Лени:

— Сліпа ти, чи як? Дивися, з черевом ходить.

Зареготала грубо:

— Діва Марія з черевом!.. Чуєш, цьоцю, діва Марія з черевом.

Відкинулася взад усім тулубом, вихитувалася в клубах, реготала на всю хату.

Лена того не чула, сиділа зігнута на стільці й усміхалася неприсутню. Вона зсунулася на бильце й поклала на руки підборіддя. В глибині її очей плавали лінкувато теплі вогники.

Сиділа так, аж поки Ленка стихла, тоді заговорила повільно:

— Нічого, Ленко, нічого... Ти думаєш — мати божа не ходила з черевом? Ходила... Як же мала сина?..

За хвилину:

— Ходила,— була в тому, як кожна інша... І кожна є в тому, як вона... Остання з нас є в тому, як вона...

Так говорила... Не було в хаті нічого, крім її голосу. Дівчата знерухоміли від нього. Він осідав їм на обличчях теплою ясністю.

Ленка стояла біля Марії, тримаючи в руках один кінець її хустки. Вона дивилася на Лену з розтуленими дитячо губами, її очі були повні захопленого здивовання. В Магди розтанули суворо стягнуті брови, піднялися кутками вгору, з них спливала на худе обличчя неймовірно болісна втіха. Марія сиділа між ними з відкритим животом і була мов хмаринка, з якої встає рожевий світанок.

Вежбова глянула на дівчат непевними очима й сказала хрипко до Лени:

— Плетеш язиком, наче п'яна.

Лена підняла з бильця голову й відрізала раптом холодно:

— Не пила ще. Є час. Ніч велика.

Вежбова скочила й стрималась. Повернулась до дівчат Прокашлялась. Кивнула головою:

— Плете абищо. Розкіш у ній грає. Забула торішню зиму, як зубами на вулиці дзвонила... Обдерта була, гола, без сорочки. Витягнула її з нужди, як і ту, як не одну іншу... Таке серце вже маю — не можу дивитись на людську біду.

Підвела непевний погляд на Магду, посварилась:

— Сідай і ти, чого хмуришся. Не бійся, не вкушу...

Магда рухнулась і глянула довкола. Проговорила раптом:

— Нема за чим сідати, не того прийшли. Кажіть, пані, діло.

Вежбова хитнула головою:

— Знаю, до служби тобі спішно. Шию маєш, ярма питаєш. Ярмо знайдеться, аби шия... Що ж, Вежбова ніколи без місця не була.

Обтерла кутки губ, підперла рукою підборіддя.

— Одно на Мостовій маю, в різника Борсука, коли чула. Без челядника обходиться, дівку за нього приймає, щоб тільки здорова та міцна.

Звернулась до Магди:

— То було б для тебе. Не надовго, зразу говорю. Довше півроку не вибудеш, ні одна не вибула. Останню каплю висмокче, шкіру й кістки залишить, з вітром пустить. Та, що відходить, Переволоцька,— дівка була як сонце, очі видивити. Говорила я їй, як тобі говорю,— сміялася. Залізо — каже — переломлю. Залізо переломить, а Борсук її переломив. Тепер мати саньми забрала, з ніг звалилася. То було б для тебе, бо ти здорова, бачу.

Помовчала хвилину.

— А друге маю в ринку, в Гарона-шинкаря, то було би для неї. Той на живіт не подивиться, кожну прийме, аби дурно робила. Та, що була, на сьомому місяці ходила, п'яний улан стільцем кинув, у живіт потрапив. На руках винесли, дитину скинула, тепер у шпиталі доходить. Правду кажу, наперед головою, щоб не нарікали на мене потім.

Глянула вбік, обтерла долонею очі, зітхнула.

— Гинете ви, дівчата в місті, як сліпі оводи, а все через нерозумність, через дурноту хлопську. Ціни собі не знаєте, силу й здоров'я продаєте за дурницю.

Глянула боком на Магду:

— Де ти служила дотепер?

— У професорової, на Високій...

— Скільки брала?

— Двадцять.

— Ще добре, Борсук дасть п'ятнадцять, не більше. А Гарон як дасть десять, то й багато. З ласки дасть, ніхто клопоту до хати не хоче.

Крутнулася живо до Ленки.

— А ти, Ленусь, скільки мала позавчора?

Ленка закліпала жовтими віями й оглянулася на Лену

— Тридцять п'ять — сказала за мить.

Вежбова подивилася на дівчат, потім ткнула коротким, товстим пальцем у бік Лени:

— А та — що думаєте? П'ятдесят злотих за один день, не менше! Щоб я так жила. Мале таке, невидне, а гості пропадають за нею. Дарунків що вона має, одежі — шафа не вміщає... Поживе так років три, наскладає грошей, чоловіка доброго знайде, панею буде. До братства запишеться, у людей буде в пошані і в бога в милості.

Сковзнула по дівчатах кутками очей, підвела груди, помовчала. Зітхнула.

— Кожна так може. Аби молода та не бридка — кожна може. Життя в мене спокійне, в ситості та теплі й чистоті. Гості постійні, статечні, перші люди в місті. Панянок не кривдять, мене шанують, дай бог кожному таких гостей.

Кликнула до себе Ленку, обняла в поясі.

— Скажи, Ленусь, зле тобі в мене?

Ленка потягнулася, зітхнула:

— Не нарікаю...

— Ще б ти нарікала! Прийшла до мене,— самі кістки широкі. А тепер любо глянути.

Водила руками по випнутих грудях, гладила точені плечі.

— Яке тіло! Не тіло, а шовк, торкнутися приємно.

Взяла між пучки поділ сорочки, потерла, кивнула.

— Сорочка — чистий батист, між пальцями не чути. Десять таких має новісіньких. Принеси, покажи, нехай побачить...

Ленка оглянулася на Лену. Та сиділа, як раніше, з підборіддям на долонях. Опустила повіки на очі, дрімала.

Ленка пройшла швидко повз неї і зникла в бічній кімнаті. Вийшла згодом із жмутом білизни на плечах. Підняла її високо проти світла й підійшла до Вежбової.

Сорочки спадали прозорими пасмами додолу. Були різнобарвні, мінялися на світлі блідими кольорами. Марія мимохіть простягла руки й набрала їх у жмені.

Розвела руки, важила їх на долонях. Були зовсім легкі, снувалися на пальцях жмутками барвистого павутиння. Простягла їх у бік Магди і підвела на неї очі.

Затремтіла. Вихопила руки з білизни, сховала під хустку й обтерла об спідницю. Пекли її, наче по них спливали каплі окропу. Дивилася на Магду.

Вежбова підсунулася до неї ближче:

— Не бійся, не порвеш, не павутиння. Думаєш, святі їх носять? Сама будеш носити, аби тільки схотіла...

Випрямилася на кріслі, ствердла, кинула сухо:

— А що, дівчата, залишайтесь. Куди підете — ніч, мороз, пса на двір гріх вигнати... Не прив'яжу вас, побудете два-три дні, придивитесь, спробуєте... Сподобається, будете, а ні,— підете, не затримаю.

Нахилилася до Марії, обняла її стримано солодким голосом:

— Залишся, донечко, буде тобі краще, як у рідної мами... Вдягну тебе, як квіточку, всі гості від тебе подуріють.

Магда відкашлялась, підступила ближче. Спитала:

— А як же з тим — вагітна ж...

Вежбова рухнулася, присунулася іще з кріслом.

— То пусте, вагітна — пусте... Походить ще місяць-два, а там моя справа. Буде здорова, як огірочок.

Магда простогнала:

— А як же — перед тим?

Вежбова ковтнула живо, знизил голос:

— Перед тим — нічого, не шкодить... Лікарі навіть кажуть — можна, не шкодить...

Перехилила набік голову, розвела тонко губи:

— Є такі... що навмисне за тим питають...

Закрилася рукою, посміхнулася цинічно:

— Люблять то... платять навіть більше.

Магда зігнулася дугою, хекнула здавлено і з розмаху втяла в перехилену щоку.

Удар був сильний. Вежбова вгрузла обличчям у плечі й закліпала неймовірно очима. Сиділа так хвилину, бездушно чекаючи другого разу. Тоді кинула вгору руками і, тріпаючи ними в повітрі, завищала з цілих грудей:

— Лена, Ленка, бий! бий! Не дай! бий!

Магда скочила до дверей і закрила плечима Марію. Нагнулася вперед, обняла гарячим, сторожким оком кімнату перед собою й заклікала. Чекала.

Зціпивши туго кулаки, хиталась серед кімнати руда Ленка. Нап'ялилась до скоку. Кидала хижо очима від Вежбової до Магди. Перегнулася взад і глянула на Лену.

Та стояла на стільці витягнута, як стьошка полумені. Тремтіла дрібно всім тілом від стіп до голови. Простягла перед себе плече, тонке й гостре. Стала:

— Бий!

Ленка послухала. Кинулась вперед і оперіщила Вежбову вдруге.

Так прийшло визволення.

Спершу воно ковтнуло хвилиною глибокої, порожньої тиші.

Потім майнула в повітрі тонка постать Лени і впала Вежбовій на голову. Вона злетіла враз згори, як шуліка із складеними по тілу крильми. За нею ударила Ленка, сплеснувши ясно долонями. Збоку насунула хмарою Магда з застигло піднятими бровами.

Ойкнуло щось протяжно в кімнаті. На землю впав клубок із дико сплєтених тіл і забігав по ній у судорожних підскоках. Він кидався, як ранений поліп, туди й назад по червоній долівці. Летіли з нього вслід шматки порваної одежі, клапті висмиканого волосся, розтирались по землі смуги теплої крові. В його скубленому нутрі шипіло й свистіло щось задихано й уривчасто. Іноді вихоплювалася з нього одна-друга пара простягнутих рук і, постоявши хвилину в повітрі, падала з хеканням у сплєтений клубок. Тоді клубок підстрибував дико на місці й, відірвавшись від землі, починав знову скажене кружляння по розбурханій долівці.

Не було спершу в його кружлянні ні думки, ні доцільної волі. Нічого, крім жагучої люті й божевільної жадоби терзання. Потім клубок спинився на мить під піччю, і з його нутра вихопились уверх дві товсті білі ноги. Вони вп'ялися стопами в розпечену грубку. В тремтучій напрузі їх стегон вчувався затаєний намір. Вони стишилися на хвилину. Одна ще мить... зламались натужно в колінах і раптовим ударом стіп відкинули клубок до дверей. Зачаєння, підрив. Важкий сполосований шмат рвонувся з нутра клубка й, розбивши собою двері, випав у темінь веранди.

Грюкнули вибиті з клямки зовнішні двері, задудніли стрясені скоками сходи — Вежбова зникла.

Пустка дихнула в хату знадвору. Вилилися за нею клуби морозяної пари й обняли три жіночі постаті біля порога кімнати.

Скинуті на землю останнім поривом ворога, хапали ще руками порожняву перед собою, шукаючи місця для удару. Всім їм обличчя ще тонули в спільній імлі боротьби, хоч були такі різні.

Найближче в дверях лежала, до половини гола, Ленка синьоока. Її велике важке тіло кинулось золотим вихором по землі до порога. Вихоплені з сорочки груди натужились жадібно в бік веранди вслід за простягнутими руками. Були сполосовані зверху вниз червоними смугами, що кривавились свіжо. Нічого. Ленка всміхалася в ніч, жмурячи погрозово жовті повіки.

Направо від Ленки стояла на колінах Магда, спиною кинута назад, пальцями вп'явшись у землю. Вона дихала швидко, нерівно, широко розставлені груди металися дико, розпанахуючи порвану блузу. Закусила тісно уста, тремтіла роздутими ніздрями. Стрясла різко скуйовдженою грівою, втягнула голову в плечі, була готова до стрибка.

Третьою з черги була смаглотіла Лена. Стояла вже, тонка, рівна, з обтягнутою довкола стегон сорочкою. Була спокійна, холодна. Наче це не вона кидалась тільки що зігнутою спиною по землі. Такі стрілисто рівні ріжки волосся мала над лінією лоба. Такі холодні смужки брів. І тільки широкі очі віяли темінню, що від неї вихрили думки.

Були тут усі, всі три — й нікого більше. Були нерухомі хвилину. Лена пройшла мовчки вперед і замкнула на засувку двері. Постояла. Звернулася в сторону хати й одним довгим стрибком досягла столу. Стояла на ньому біла ваза, повна солодкого печива. Лена схопила її в руки, зняла над головою і, крутнувши в повітрі, пустила дзвінко в землю.

Магда ухнула на місці, а Ленку підкинуло на довгі ноги. Вона відскочила насеред кімнати і...

— Гей, бий! — скрикнула пронизливо. Її дужі руки ударили в повітрі й, завертівшись дзигною, чертили кінцями пальців межу знищення. Її стягнуті очі побігли за поглядом Лени й спинилися хижо на дверях біля грубки. Вони зіщулились і припишкли на хвилину. Тоді тріпнулись зигзагом і повисли на Лені.

— Так, — кивнула та головою.

Вони кинулись і схопилися за руки. Нагнулися вперед і помчали вихором в бічну кімнату.

Магда дивилася їм услід із стриманим віддихом. Ловила пильно слухом шум за дверима. Здригалася рвучко за кожним стуком, насилу спиняючи напружені м'язи. Раптовий сильний тріск зірвав її з місця й поніс туди, як бурю.

Були тут усі, всі три — й нікого більше.

Скрутили на ніжках важку шафу й кинули ребрами вверх, аж тріснула в замках. Розкрили її нутро, пірнули руками в набите черево, зривали з гачків одержу й жбурляли з байдужою люттю позад себе. Вона вилітала крізь двері в першу кімнату й лягала серед неї різнобарвними горбками. Завершили їх піною білизни, вирваної до шматка з розбитих шухляд.

Тоді впали на ліжка, заховані в глибоких нішах. Зірвали з них збірчасті завіски й відкрили розбухлі постелі, що пахтіли ще прілим духом продажного тіла. Стягли з них покручені подушки й роздерли на руках, збиваючи пір'я в розхитане повітря. Схопили з матраців сплямнені свіжо простирала й порвали на довгі пасма, розбігаючись убік. Пошматували на дрібні клапти тугі матраци, що зраджували рухи їх спин під час оргій. Тоді зняли вгору скелети ліжок і з божевільною міццю кидали на ребра повалених шаф. Ламали їх спільним зусиллям на куски й розтягли по долівці. Стягли зі стін полотна сороміцьких картин і понастромлювали на вістря. Схилялися над пробитими голими тілами жінок і хохотали глухо, трясучи стягнутими животами. Видавлювали з грудей дико сплетені відривки слів — в них проглядали шматки їх розтерзаних душ, як шматки тіл у скалках дзеркал на долівці.

Ішли так п'ядь за п'яддю вперед, лишаючи руїну за собою. Стояв ще скісною стінкою в кутку буфет з барвистими рядами пляшок за склом. Рвонули його втрюх з боків і метнули додолу. Скрикнула сухо підлога. Бризнуло склом розчавлене нутро й линуло по хаті струмком гарячого питва. Вставав із нього душний, солодкогострий запах і заливав повітря. Вдихали його жадібно, п'яніючи помалу. Бродили стопами в їдкій рідині, не чуючи шпильок у розкритавлених ранках. Налазили одна на одну поміж звалищами

й посміхалися блудно. Пробиралися руїною на руках і колінах і падали щохвилини. Так пройшли в першу кімнату.

Було тут тихо й самотно.

Прийняли це легко.

Лягли на купках одержі, кинутої на долівку. Були в них як діти. Згорталися калачиком, втулюючи розшарені обличчя між коліна. Скочувалися одна до одної й лягали щільно. Присовувалися близько вогні обличчя й дивилися в себе розплющеними широко очима. Дихали часто й легко. Лежали так обіч, чекали.

Було тихо й самотно. Меркла нечутно лампа. Плавав над нею білий пил і осідав на абажурі.

Тоді підвелася Ленка. Встала. Простяглася м'яко.

Схрестила на тімені руки. Сказала:

— Хочу вмерти.

Лена підняла обличчя. Дивилась.

Устала на коліна, сказала:

— То правда, хочемо вмерти.

Так було. Всі хотіли вмерти.

Були тут усі, було їх три, усі хотіли вмерти.

Переглянулися.

Розклали ліжко під стіною, наносили туди сухого лахміття. Натикали в нього смоляних уламків, обкладали довкола сіном з матраців. Лена взяла лампадку від ікони Марії й поливала зверху оливою.

Олива була тепла й тягуча, вона збігала м'яко додола, в ній коливався жовтий вогник і плив помалу до вінця.

Дивились у нього мовчки. Хилились за його рухом.

Прийшла безока тиша.

Стримали груди.

Вогник проплив над вінцем.

Летів.

З-за них просунулась рука й зловила його на льоту.

Оглянулись.

Скрикнули.

Впали грудьми на костер і завили як вовчиці.

Над ними була Марія.

Мала також пробите серце. Проте була спокійна.

V

Було за північ, як забрала їх поліція, що прийшла з Вежбовою. Місто вже спало. На покрівлях лежало холодне скливо місяця. Сині плахти тіней висіли впоперек вулиць.

Грузли в них, мовчки йдучи серединою дороги. Попереду Магда, чорна, гарячо понура. За нею Марія і Лена. В кінці Ленка, простоволоса, з відкинутою на плечі гривною.

Ішли щільно поруч, ступаючи в живі сліди за собою. Чули одна одну плечима. Віддихи їх зливались білою парою над головами й опадали за ними одним пасмом.

Пройшли так річку в долині. За річкою на горбі лежав шпильастий замок з одною лампою під покрівлею, як звір одноокий. Хвіртка в мурі була глибока, вузька, проходили її низкою один по одній. Хтось із сторожі відділив Лену від Марії. Лена крикнула коротко й гостро, наче рапірою пхнула. Відскочив набік, гаркнувши погрозово:

— Замовчи, хвойдо!

Поклала ззаду руки на плечі Марії й так увійшла на подвір'я. Йшли довго заснулими в холодній волозі коридорами. Запліснявілі лампки блимали в високому склепінні. З темних заглибин чорніли мовчки двері. Було їх багато, могли їх поділити й ковтнути шматками. Минали їх збитою купкою, стримуючи віддих. І тільки як спинились коло останньої камери в кінці коридору, зітхнули разом, а Магда сказала голосно:

— То десята, надвірна, холодна.

Ключниця брязнула замком, Магда спитала:

— Порожня?

— Буде з вами порожня! Лежить там квартирантка, заходь...

Ввійшли й стали біля порога. Камера була довга, вузька, пошматована чорними тінями. В далекому кутку темніла на ліжку самотня постать, закутана в сіре. Лежала на боці з підігнутими ногами. Не було видно її обличчя за густою тінню. Проте чули на собі з темної віддалі важкувато пильний погляд.

Магда пройшла помалу на середину камери й підняла голову. Було в камері тихо. Потім спитало з кутка низьким, припухлим з мовчанки голосом:

— Ти, Магдо?

Магда повернула обличчя на голос і послухала. Пригадувала хвилину. Тоді обернулася всією постаттю до дівчат і сказала полегшено:

— То Лая — комуністка.

Була-таки Лая.

Вона підвелася з ліжка й сіла просто, підібгавши ноги. Пустила руки вздовж боків і склала долонями на колінах. Мовчала хвилину. Потім сказала:

— Йдіть сюди, до купи, — тут холодно.

Повела пальцем по стіні, набрала на палець інею й стрясла на землю.

Наперед підійшла Магда й сіла з кінця тапчана. Потім Лена з Ленкою. Потім Марія — для неї лишили місце біля Лаї.

Магда спитала:

— Ти знов тут, Лає?

— Була й знов. Та то так тільки — дурниця. День-два потримають і пустять.

Помовчала знову, дивлячись кутками очей на Марію. Спитала:

— Ви всі разом?..

Магда кивнула.

— Чого?..

Магда стряхнула головою й зімкнула на хвилину очі. Була ще в тумані, що висів довкола неї гарячою плахтою. Потім повернулась усім тілом до Лаї й розказала живо, що могла розказати. Дійшло до удару по Вежбовій, голос у неї хитнувся й обірвався в грудях. Вона ковтнула сухо й відвернула голову на камеру. Мовчала.

Тоді розказувала Ленка. Підняла брови на лоб, усмінулась, оповідаючи. Слова її поймалися тим усміхом, як м'яким відсвітом. Були по-дитячому легкі й теплі. Були теж безладні й спішні. Як бризнула в них кинута Леною ваза з печивом, вони сипнулися гарячими шматками й обірвалися на половині слова. Ленка здвигнула плечима й глянула ніяково на Лену.

Лена сказала байдуже:

— І все. Побили там трохи — і тільки.

Вона підсунулась в глибину тапчана й підібгала під себе ноги, як Лая. Затягла сукню на коліна, вмостилась і сказала:

— Наше то все. Ми заробили.

Голос у неї знизився, він пройшов по камері, як подих морозу. Мовчали хвилину, потім зауважила Лая:

— Про те не питають, хто заробив...

Магда крутнулась до неї:

— Ти думаєш, страшно?.. Нітрохи не страшно. Арешт! Нам усюди арешт — чи тут, чи там...

— От тільки Марії... Її шкода, вона тут дурно. Чула, Лає,— вона одним пальцем нічого не торкнула, то істинна правда. Так, наче її там не було...

Ленка проказала за нею:

— То правда, так, наче її там не було.

Те саме сказала і Лена.

Магда майже прошепотіла:

— А вагітна, зауважила, Лає?

Лая кивнула головою. Вона сковзнула знову кутком очей по Марії. Її долоні сплелися і втиснулися між коліна. Вона повернулась до Ленки й спитала:

— Хто бував там у вас, у Вежбової?

Ленка закліпала очима й проговорила живо:

— Різні бували — військові, цивільні, — цюця кого-
будь не приймала.

Лена здригнулась і спинила її різко:

— Не мели.

Вона звернулась до Лаї:

— Тобі кого?..

Лая глянула на неї й спитала згодом:

— З суду хто був?

— Ходили два радники, два рази на тиждень. Платили
місячно, абонементом. Іноді заходив начальник з повіто-
вого, — то всі.

— З поліції?

— Комісар, теж місячно; часом комендант постерунку

— Більше?

— Ще ми ходили на дім, раз на тиждень, — я до одного
з магістрату, Ленка на плебанію.

— Всі?

— Всі. Решта — дрібниця. Вежбова перебирала

Лая сказала за хвилину:

— Вас пустять. Потримують трохи й пустять.

Магда заворушилась:

— Правда, Лає?

— Правда. Треба тільки в зізнаннях просто. був
бардак, ходили такі й такі — перелічити по черзі, від
найстаршого; теж про поліцію і попів. Хто, коли, скільки
платив. Коли був останній раз. Все — просто, одна й друга.
Про Магду й Марію, що заманювала до себе. Марію змов-
ляла до аборту, а перед тим — так віддаватися. Все без
сорому. Нехай стидуються ті, що приводять до того.

— Є в них закон там — паршивий, але є: забороняє
ті доми. Побоятися, припинять. Пустять.

Лая змовкла й обважніла знову м'яко. Її руки звисли
довгастими долонями поза коліна.

Ленка зітхнула й підсунулась до неї. Лена сиділа не-
рухомо. Магда нагнулась і обняла Лаю теплими очима
Заговорила шепотом:

— Ти знаєш, Лає, нам байдуже, нам що. Подержать,
пустять, усе одно. А Марія невинна ніяк. Чого їй
сидіти? Пустили б зразу, хіба не видно...

— Та й вагітна, ти бачиш, Лає...

Лая бачила. Вона глянула на неї знову скошеними
зіницями, її долоні торкнулися з місця й посунулися м'яко
одна на одну.

Марія сиділа неприсутно й дивилася на вікно, освітлене
місяцем. Вона слухала чогось дуже далекого. Віконні
грати відбивалися в її широких зіницях. Внутрішнє сяйво

заломлювалося на прутах і розсипалося пучками в очах. Марія слухала чогось дуже близького.

Було тихо. Під вікнами пройшли хрумко кроки. Лая спустила додолу ноги й сказала:

— Лягаймо!

Всі встали. Зробили спільне ложе на нарах. Склали одне укривало з хусток і Лаїного коца. Вмостили Марію посередині, потім лягли Лая й Лена, а з обох країв Ленка з Магдою.

Зсунулися й прилягли щільно. Нагрівалися помалу. Ленка зітхнула коротко й зразу заснула. Потім Магда. Марія лежала горілиць з заплющеними повіками й дихала рівно.

Лена не спала. Вона стягнула пружкою брови й думала свою думу. Марія ворухнулась. Лена провела під хусткою руку й поправила на ній покривало. Була там уже рука Лаї. Вони сковзнули одна по одній байдуже й лягли поруч.

Лена заплющила очі. Перед нею постало обличчя Лаї, вона дивилась на нього. Вона спитала за хвилину:

— Спиш, Лає?

— Не сплю.

.....

— Скажи, то правда, що б'ють вас по тюрмах?

— Правда.

.....

— Ти така страшно спокійна...

— Така вже...

.....

Вранці покликали Лаю на допит. Накинула пальто й пішла у двері. Була ще майже дівча. Ходу мала повільну, широку, важкувато-спокійну. Ключниця відступила з порога й дала їй дорогу.

Була недовго. Її відпускали, як сподівалася вчора. Складала на нарах речі й говорила востаннє:

— Зізнавайте, як було. Вигородіть Марію, вона тут ні до чого. Повинні пустити зразу. А пустять кого, приходьте на Подільне.

Проказала ще раз адрес, лишила коц на руки Магди. Принесе та, що вийде останньою. Попрощалася, вийшла.

А ввечері пустили Марію.

VI

Сходила вниз від тюрми. В долині світилося місто. На костельній вежі пробив годинник, вдалині озвалися один по одному чотири тартаки. Прогуділо теж двічі за замком. Була сьома

Марія минула річку, далі було місто. Вулиці сповнювались густо людом. Верталися робітники серединою дороги, виходили з домів міщани. Марія пробиралася краєм тротуару, ставала й питала про Подільне. Дійшла до перехрестя проти костьолу, спинилася знову. Люди проходили спішно, трудно було спитати. Марія стояла. Ліворуч була низька глибока брама, з неї висипалась молодь і опливала її довкола. Хтось затримався біля неї й заговорив знайомо. Марія повернулась, то була Лая. Мала на собі круглу сіру шапку й короткий до колін плащик. Марія ледве її пізнала. Вони звернули наліво й пішли по Поштовій. Було тут не таклюдно, вони йшли поруч. Лая ступала широко й мовчала. Марія була спокійна.

Вони минули бульвар з криницею, пройшли повз казарми довгими вузькими вуличками, потім розступилися в сторони. Внизу було Подільне. Просто сіріло шосе — воно оперезувало місто з цього боку. За ним збігав по легкому схилу широкий пустир, у його глибині темнів бовдур недобудованого кам'яного будинку. До нього повернула Лая.

— Тут мешкаємо,— сказала до Марії.

Будинок дихав пусткою через чорні вікнини поверхів. Внизу в трьох передніх віконцях сутерин, жовтіло гасове світло й падало короткими смугами на сніг перед шибками.

Пішли просто на нього. Йшли поруч двома свіжопротертими колійками доріжки. Внизу чорніли широкі дощані ворота головного входу. Вони були відхилені й бухали в щілину надвір клубками протяжного, задушливого кашлю.

— То батько,— сказала Лая.

Вона торкнула другу половину воріт і пропустила Марію в сіни. Було тут зовсім темно. Сіни здавалися безмежні вглиб і висоту. В далекому кутку ліворуч блимав стінний ліхтар. Його рухливе світло падало зверху на круглий хребет сірого коня й на зігнуту спину господаря.

Спершись руками на свого Сірого, гупав він довго й хрипко розбитими грудьми, трясучи між ліктями головою. Сплюював у передишках під кінські ноги й починав знову. Лая стояла мовчки коло воріт і дивилась у його бік. Як відкашлявся зовсім, помовчала ще хвилину, потім спитала:

— Приїхав, батьку?

Він зняв лікоть з хребта Сірого й обернувся на голос. За ними світився блідо ліхтар; його постать розрослась у ширину й угрузла боками в пільму. Велетенська тінь падала від неї в ніч розпливчасто. Вона хиталася широко за рухами світла, і вся безмежна тьма здригалася за нею вправо й уліво.

Він відповів за хвилину:

— Приїхав. Ти з ким?

— То та — з тюрми, Марія.

Сказав згодом:

— Заходьте, там мати.

Лая залишила Марію коло воріт і пішла в глиб сіней. Рипнули ліворуч двері, і смуга жовтого світла впала знизу на вузькі сходи. Лая кликнула Марію.

— Тут сім сходинок,— сказала вона.

Марія зійшла вниз, придержуючись стінки. З кімнати дихнуло на неї теплою вогкістю; вона зачинила двері й стала біля порога. Кімната була низька, простора, заставлена під стінами... Праворуч топилася плита, оббита бляхою, від неї йшла назустріч Марії жінка з дитиною на руках. Була моложава. То була Кайла, мачуха Лаї, друга жінка візника Юди. Мала стрижене, як у Лаї, волосся, її верхня губа була трохи коротша і піднімалася вершком угору, відслонюючи край передніх зубів. Від цього було щось дитяче в її лиці, й це добре пасувало до її зіркатих молодих очей. І тільки важкі, м'ясисті груди й відставлений живіт старили її. Марія дізналась про це згодом — вона родила Юді щороку по дитині, і живіт ніколи не встигав злягти до звичайного рівня. Проте вона не нарікала: діти в неї вмирали через одно, і так творився між ними потрібний перепочинок.

Кайла підійшла до Марії і привіталась за руку.

— Заходь ближче,— говорила вона, блискаючи зубами,— Лая нам розказувала. Нічого, побудеш, скільки треба, ми тому не будемо противитись. Таке наше положення, треба допомагати один одному.

Вона взяла стілець вільною рукою і підставила до грубки.

— Роздягайся, сідай отут, погрійся. Змерзла там, певне, за ніч? Добре, що пустили.

Марія роздяглась і присіла до грубки. Кайла взялась варити. Вона повертала картоплю на сковороді й поглядала просто на Марію.

— Молода ще,— сказала,— сімнадцять маеш?

— Вісімнадцятий,— сказала Марія.

Кайла зітхнула. Потім додала:

— Нічого, не журися.

Марія не журилась. Вона протягла руки й прийняла від Кайли дитину.

— То Тіма,— сказала Кайла,— їй сьомий місяць, вона нічого дитина.

Побіч стояла Рухля, їй ішла третя зима. Вона була повновида, з високими брівками й малими чорними очима. Скидалася на Лаю. На долівці біля кухні сидів Дувид, йому минуло чотири. Він був тендітний, з великою круглою

головою на тонкій шийці. Довбався в чомусь, не піднімаючи обличчя, йому було байдуже до інших.

Дитина сиділа спокійно на руках у Марії.

— Йй пора спати,— сказала Кайла,— я її погодую.

В хату ввійшов батько, Марія встала.

— Сиди, грійся,— спинив він її і привітався за руку.

Був низький, кремезний, широкоплечий, трудно було вгадати в ньому ядушливість. Ходу мав широку, важкувату, руки тверді й грубі. Лая була подібна до нього. В неї було його велике, виразне обличчя, по-дівочому витончене. Стріхаті його брови лежали в неї двома тонкими крильцями високо серед лоба. Його невеликі, чорні, з гострими рисами очі дивились у неї просто, трохи здивовано. Мала теж його лінію губ, по-дівочому свіжу. Тільки лежав у ній — відмінно від батьківських губ — якийсь важкий, лінкуватий спокій, що привертав до себе увагу.

Юда скинув з себе коротку жовту кожушину і підійшов до плити. Протягнув над нею задубілі долоні й поглядав на Марію.

— Холодно в тюрмі? — спитав, усміхаючись широко. Марія й сама посміхнулась і оглянулась на Лаю.

— А моя Лая звикла, нічого. Вона в мене залізна.

— Служила у кого? — спитав за хвилину.

Марія сказала.

— І дослужилась.

Він глянув на її живіт і кивнув головою.

— Облиш то, батьку! — сказала від столу Лая.

— Чого облишати, дочко? Не можна облишати, доки їм не прийшла за те заплата. А вона їм прийде...

Лая згодилась. Вона їм прийде. Нема про що говорити.

Кайла поклала дитину в колиску й накрила вечеряти. Потім вигорнула вугілля в черепок і поставила в кутку при дверях. Стіна там отікала вогкістю, по хаті потягло розпареною глиною.

Всі сіли до столу. Юда покликав Марію.

— В мене теж дочка Марія, по-нашому Міреле. Вона сидить у Бригітках¹. Йй небагато лишилось, скоро вийде. А Лая молодша, вона працює в друкарні. Дочки в мене славні, а син помер на Павіяку. Чула Павіяк? І добре, що не чула.

Він розгорнув долонею вуси й вечеряв мовчки. Всі вечеряли мовчки.

Так Марія лишилась у хаті візника Юди Крайса.

Вона не наймалась уже на службу, ніхто добрий не прийняв би її такою. Вона ходила на послуги. Лая їй постаралась. Ранком прибирала в кабінеті молодого дантиста

на Сокільській. Було тут дві кімнати, роботи небагато, проте Марія почула, що вже обважніла й для цього. Коли гуляла, граючись, шітками по підлозі, тепер ставала на коліна й допомагала собі руками. Живіт звисав важко вниз, перегинаючи спину. Вона підводилась з підлоги червона, пітна і мусила віддихатися хвилину.

О десятій рівно приходив з дому лікар. Він був високий, тонкий, з блідим і тихим обличчям. В нього був м'який, теплий голос, і Марія скоро звикла до нього.

Він приходив у кабінет, Марія приносила воду й перемивала посуд — вона могла відходити.

Бували вже пацієнти, іноді сиділа між ними Лая. Вона не дивилася на Марію, схилялась над газетою і чекала своєї черги.

Було раз так: Марія вернулась пізніше з водою, Лая була вже в кабінеті дантиста. Посередині гуділа машина, включена в електричний струм, свердлики буравив порожнє повітря. Лая стояла з лікарем в кутку біля столика й переглядала папери. Лікар пішов назустріч Марії, прийняв від неї воду й відпустив зразу. А ще ждав на неї посуд.

Звідсіль ішла Марія на Поштову, там була кухня для безробітних. Там вона стояла за підручну до кухарки Марти. Крім неї, була ще Настя, чорноброва сміхунка, вона була за першу.

Марія сідала біля коша з картоплею й обирала її цілу гору — то була її робота. Не було важко. Іноді присідала до неї Настя, вона цокотіла безупинку, її мова розсипалася щохвилини брязкітками сміху.

— Така вже я, вмру сміючись, — боронилася вона від Марти, як та гримала на неї від плити. Марія слухала її, мовчки посміхаючись.

Біля полудня забігав голова комітету, «шалений» Кленник; а згодом з'являлися вони, безробітні. Вони проходили з квитками від комітету, чергуючись у три зміни. Сідали двома рядами вздовж столів і їли мовчки й спішно, хоч поспішати їм було нікуди. Важко було їх розрізнити одного від одного, такі схожі були на себе всі — чоловіки, жінки й діти. Лежало у них щось спільне в складках присохлих губ, у западинах вилиць і в темних ямах очей. Було погрозово сильне, від нього затинався надовго брязкітливий сміх Насті, що вмиратиме сміючись. Ходила понура між них, прибираючи посуд, її брови звисали чорними грозами над самими повіками. Під ними мигтіли очі, як вода перед бурею, ждучи блискавок, що чаїлися в хмарах.

Безробітних було багато, вони все прибували. Іноді не ставало для останніх обідів, вони відходили байдуже —

навчились уже відходити байдуже. Як бувала між ними жінка з дитиною, Настя переглядалася з Марією, й вони затримували її і садовили між собою. Їли тоді разом. Настя дивилася на дитину, її брови розгладжувались помалу. В кутках губ блукав непевно усміх, потім він проривався враз і бризкав усім лоскітно в обличчя. Дитина сміялась, мати також. Марія кінчала роботу і йшла з полегкістю додому.

Бувало, звичайно, під вечір вона вже не виходила нікуди. Вона допомагала Кайлі в господарстві, гляділа дітей, як Кайла виходила. Діти гралися біля груби, Марія сиділа задумана й дивилась у низькі вікна. Її руки розгладжували білі стяжки на колінах, вона схилялася над ними й зшивала одну до одної, мала вже того досить у клунку.

Скоро після шостої приходила Лая, довго вмивалась — її руки були чорні від олова. Вона переодягалась і знову йшла у місто.

Потім приїжджав з тартака батько.

Діти пізнавали здалека дзвінок Сірого. Дувид перехилив голову й дивився з долівки на вікна одним оком. Рухля вилазила на ослін і кликала до себе Марію. Вони втикали голови в глибоку вікнину й дивилися.

На схилі білів широко сніг, по ньому йшов униз Сірий, киваючи кудлатою головою. Він ішов просто на вікна, його ніздрі були вигнуті, з них бухала на мороз пара. Побіч ступав помалу батько, він хитався на ходу в своїй вухастій шапці; він був ніби чужий, що приїжджає здалека. Рухля повертала до Марії обличчя й дивилася на неї великими очима, в неї ворушилися таємно губи. Марія розуміла.

Згодом батько входив у хату, в його руках була в'язка обрізків, дощок, він кидав їх під грубу і розгинав помалу спину. В нього тріщали кістки, було чути від нього сосною смолою.

Вечеряли, як приходила Лая. Говорили небагато, мова не була весела.

— Айзен скоротив знову робітників, а з четвертого — ходять чутки — спинить зовсім.

— Нехай спинить...

— На склади при станції спровадив мазурів, ціну збив наполовину. Колотиться.

— Всюди колотиться, — то вже недовго...

Батько дивився на Лаю, вона була звичайна.

Кайла підгортала до грудей дитину й зітхала в сторону

Поралися після вечері, Лая читала при лампі. Марія розкладала сінник на тапчані за грубою, молилась і йшла спати

Йшли спати згодом всі.

VII

Як приходила неділя, Марія відпрошувалася у Марти до церкви. Марта гримала нишком, Настя дорікала смішливо о. Паном. Марія відмовчувалась одній і другій, обидві вони в профспілці, там головою Саврас, двірник Вагнерів, у нього всі безбожники. Марію теж записали в спілку, проте ще до церкви ходила.

Бувала тепер часто в неї мати, приходила з заробітчанами. Серед зими впав на села голод, з літа не вродило, село тягнулося до міста.

Мати бувала часто, вона заходила до Крайсів, сідала край ослона й дивилась мовчки на дитинчат на долівці. Марія розв'язувала спішно шматки в клунку, діставала зароблені гроші й відділяла матері частину. Мати обводила очима голі стіни й питала суворо:

— До церкви ходиш?

Марія ходила до церкви — ходила б і без того.

Ставала в бабинці біля колони, довкола стояли дівчата в білих хустках, вони були під доглядом пань з Товариства опіки над українськими слугами. Марія простоювала з ними всю службу, ноги їй закликали від холоду, вона цього не чула. Вона хрестилась і співала разом з іншими дівчатами. Вислуховувала все казання, дивлячись пильно на проповідника.

Іноді виходив на амвон о. Пан, тоді вона ловила швидко віддих, що тікав їй з грудей під ударами серця. Ставала їй перед очима глумлива посмішка Насті, вона відгортала її спішно. Круг неї вставала повідь здавлених жіночих тіл і котилася хвилями до амвона. Марія притискалася плечима до колони й ледве втримувалась на місці в бурхливому зриві. Вона боронилась проти нього простягнутими руками й не зводила погляду з о. Пана.

Стояв там високий, простий, нерухомий. Його великі білі руки тепліли на червоному березі амвона. Довкола його шиї лежало важко золоте рам'я епітрахилі, з якого вставала вгору велика кругла голова, зачісана вихором. Його обличчя світилося блідо, ніби на ньому стояв відблиск далекого нічного пожару. Губи були затиснуті суворо. Проте на них лежали сотні вогких, гарячих очей жіноцтва, вони ставали від них вогкі, гарячі й готово розтулені.

О. Пан підходив щільно вперед, внизу залягала тихо повідь, він проповідував.

Марія стояла під колоною з піднятим обличчям і слухала.

Товпа коливалася довкола вправо й уліво... Груди затікали від того гаряче й сковзали сперто за нею... Марія хиталася й слухала...

Чула його очима, обличчям, усім тілом... Бог був близький, добрий, жаданий... Плив м'яко в лице з долонь о. Пана... Долоні були великі, білі, теплі, вони тягнулися вниз... над ними блищали густо дрібні волосинки...

Було душно, палало щімко обличчя. Горіли світляно очі, на них стояли важкими каплями сльози. Були як другі зіниці, що тепліли тремтуче на віях. О. Пан двоївся за ними... «Він приходив близько, ближче... Він здригався важко й, тріпнувши собою, падав гаряче на груди...

Марія виходила з церкви... Сонце сліпило очі, дерева білили в снігу, люди сновигали на тротуарах... Було чужо. Паморочилось у голові, ноги ступали безладно... Хтось ішов поруч і був як за стіною...

Це було в останню неділю. О. Пан говорив про другий прихід Христа, про антихриста, про його червоних слуг, що йдуть зі сходу. Хтось ішов поруч Марії, і його голос чувся здалека.

— Страшно, Маріє...

Вона спинилась і приглянулась чужо. То була Лукія, наймика із старої плебанії... Вона стояла зовсім близько, її обличчя жовтіло на вилицях, на ньому світилися сухими вогниками очі. Вона шершала спечено губами:

— Всім страшно, не тільки тобі, Маріє, всім страшно...

Марія спинилась, її очі розкрилися, вона спитала живо:

— Ні, Лукіє,— ні, про що ти?

Лукія підняла голову й глянула терпко:

— Плакала ж ти чого?

Марія закивала перечливо:

— То не того, Лукіє, не того...

Вона зітхнула пробуджено й пішла краєм тротуару. Лукія йшла поруч неї.

Було справді не того,— Лукія просто не розуміла. Було подібно, як той раз, у Крайсів,— правда, інакше,— але подібно...

Був вечір. Старий Крайс лагодив на завтра зброю, Кайла присипляла дитину. Лая читала вголос. Марія сиділа на койці й слухала.

Лаїн голос плив рівно, одностайно. Він розказував про те, як багато на світі наймитів і як мало господарів. І як мало добра в багатьох наймитів і як багато його в кількох господарів. І що зібрано воно в них скривдженням багатьох, бо інакше бути не може. Що від кривди тої прозріли очі наймитів і побачили її безмір і пізнали разом свою силу, що була більша за кривду. І що збирають вони тепер ту силу всюди для удару по кривді, бо тільки силою можна зломити її. І що зломлять вони її неминуче, бо інакше бути не може. Що відберуть

багатства в кількох і дадуть їх усім — не мені, не тобі, а всім, і це буде комуна.

Бо тільки в комуні вихід із великої кривди...

Лая скінчила. Батько протяг востаннє голку й зав'язав вузол. Він спитав Лаю:

— Чи діждемо ми того з тобою, дочко?..

— Діждемо,— сказала спокійно Лая.

Кайла підвелася від колиски, дитина вже спала. Вона загорнула стягнуті груди й зітхнула. Марія дивилась на Лаю, її очі зайшли теплою вогкістю, Лая двоїлася, крізь неї Марія спитала:

— Десь-то воно діється, Лає, що ти читала в книжці?..

— Всюди діється, де є багаті й бідні,— сказала Лая.

Марія подумала, потім кивнула головою:

— Я не про те, Лає... Я думаю, та земля, що в ній збираються ті кривдні, й що прийде комуна — десь вона є там...

— Всюди та земля, Маріє: у вас в Беребєжі, і в нас у Кальному, і в столиці, й у Відні, в Парижі, за морем, усюди, де є бідні й багаті.

Марія дивилась на Лаю. Лая розумна, вона повинна знати, чого хоче Марія... Є десь така земля... про неї так твердо говориться в книжці... Вона може бути за морем, можливо, серед моря, а то ще буває на верху скляної гори за непрохідними лісами... За неї так гарно слухати, і нічого вона до Беребєжів не має... Є десь така земля, і про неї думає Марія...

Це було так у той вечір і так нині,— правда, інакше,— проте подібно. Лая тоді не знала, Лукія нині... А то — гарно, й тільки... І тому сльози. А землі зовсім не шкода й антихриста не страшно.

Лукія йшла поруч і поглянула збоку на Марію.

— Так любиш слухати о. Пана?

— Люблю.

Лукія присунулась ближче:

— Я кажу, вступи до Марійського товариства, не пошкодуєш... Він там навчає два рази на тиждень, послухаєш...

Марія знала, Лукія про це не вперше... Було трохи страшно. Вона спинилась і глянула непевно:

— Чи можна мені, Лукіє?

Вони стояли на перехресті, їм треба було розійтись. Побіч проходили дівчата в білих хустках, вони йшли діловито гуртками додому й ставали впору до плити, їх пані могли бути спокійні. Лукія кивала їм головою, дивилась їм услід, аж поки проходили. Вона сказала:

— Чому не можна? Запишись й приходить. Як оті, як я, всім можна...

Марія загорнулась у хустку, її трохи морозило. Вона сказала вбік:

— Чи приймуть мене... Ти знаєш, якою я ходжу...

Лукія кивнула:

— Знаю, давно знаю. Запишися, відмолиш.— Приймуть!

Попросим о. Пана, я попрошу — приймуть.

Вона нахилилася до Марії.

— Прийдеш?

Марія мовчала.

— Прийди нині о третій на нову плебанію, буду чекати. Зайдем до отця Пана, попросимо, не бійся... Отець Пан добрі, не бійся.

Марія мовчала. Лукія кивнула на прощання й сховалася за рогом, не ждучи слова. Марія стояла. Вона загорнулася ще хусткою і збрала її на підборідді, вона дрижала від холоду. Натовп опливав її боками, гуляли дівчата, побравшись за руки, Марія дивилась перед себе неприсутніми очима...

Проте піти наважилась. Відпросилася перед третьою на кухні й пішла в бік плебанії. Лукія ждала на неї в кінці бульвару біля каплиці з берізками. Вони спустились униз по східцях і пішли повз криницю. Стояли там дівчата з відрами, між ними Стефка лобата, що приймала жовнірів під плотами. Вона сказала щось сороміцьке, дівчата зареготали дружньо. Вона проводила Лукію очима спідлоба й кликнула за нею:

— Лукіє, свята Лукіє, перестань дівчат водити.

Дівчата засміялися знову, Лукія оглянулася і відгризулася люто. Вона втягнула голову в плечі й прискорила ходу. Марія встигала за нею, чула за плечима смішливі очі Стефки, їй було важко.

Пройшли скоро молодую посадку бульвару над струмком. Через дорогу біліла свіжо приходська огорожа з хвірткою. Вони пішли просто на неї. Марія спинилась, перевела віддих, оглянулася на криницю. Дівчата були вже за пагорком.

Обіч скрипнула хвіртка, з неї вийшла низька кругла пані в пухкому ковнірі. Дівчата дали дорогу. Пані минула їх діловито й пішла живо бульваром.

— То меценасова Синицька,— сказала по хвилі Лукія.

Марія хитнула головою, вона це знала.

— То гідна пані, вона з Опіки над українськими слугами,— добавила Лукія.

Цього Марія не знала. Вона схилила голову, зітхнула й пішла за Лукією в хвіртку.

В глибині двору ліворуч біліла плебанія з червоним ганком. На порозі стояла струнка молодиця в корсетці й збірчастій спідниці. Вона підвела груди сплетеними руками й очікувала. Була красива, низькоброва, з віястими очима

й неспокійним рум'янцем на смаглих щоках. Відповіла бай-
дуже на Лукіїн поклін, не сходячи з порога. Спитала:

— Чого знов, Лукіє?

Та підступила ближче:

— До о. пароха, прошу господині.

Молодиця кинула віями в бік Марії, її брови сплили ще
нижче, вона сказала згодом:

— Нема від вас спокою йогомостеві...

Лукія вклонилася знову:

— Нам не довго, прошу господині, то тільки дівчина до
Марійського товариства...

— Прийдете пізніше, отець спочивають,— сказала глухо
молодиця.

Лукія не вступилась. Вона глянула на господиню знизу,
потім прокашлялась і втерла пальцями губи.

— Почекаєм.

Молодиця ступила раптом на східці й нагнулася вперед:

— Лукіє! — прошептала вона погрозливо.

Та здвигнула плечима й глянула вбік:

— Хіба я що?

Стояли. В глибині сіней стукнули двері, й до ганку вийшла
дівчина в голубій пов'язці на косах. Вона виглянула в двері
й сказала тихо:

— Отець казали впустити.

Молодиця спалахнула гаряче. В неї забились неспокійно
повіки, довгасте підборіддя засітчилось і стягнулось підків-
кою під губи. Марія глянула на неї і сказала:

— Вернімось.

— Ходім,— кинула сухо Лукія й пішла просто в сіни.

В кутку в тіні стояла дівчина в голубій пов'язці й дивилась
на Марію. Їх очі зійшлися на мить, Марія кивнула нишком,
дівчина всміхнулася сумно. Марія пристала трохи — то була
Зося, біла Зося, теж «біла панна» — так звали її коло кри-
ниці. Вона все всміхалася сумно, колосинки її брів знімалися
кутками вгору, бліді повіки лежали трикутничками на зіни-
цях. Вона була крихітна, ніжно-біла, з великими волош-
ками в золотих віях. Її кісники звисали кружельцями вздовж
обличчя й хиталися пружко, від них падав золотий відблиск
на тонкі щоки. Не було так ні у кого з дівчат біля криниці,
було це, як у справжніх панянок. За те її прозвали біла панна,
теж біла Зося,— не можна було краще добрати. Вона була
мовчунка. Ніхто з дівчат не знав, звідкіль вона взялась у міс-
ті. Проте любили її спільно, найбільше Стефка-жовнірка, що
приймала хлопців під плотами.

Зося приходила з відрами по воду, Стефка сиділа на цям-
ринах і дивилась їй назустріч.

— Візьметься таке на світі, й що з ним робити,— посміхалася вона м'яко. Вона приймала від неї відра, наповнювала з струменя й проводила її до воріт.

— Була б я тобі сестрою, якби не моя бридка натура,— говорила по дорозі.— Не можу без хлопа бути, така я змалку й такою пропаду десь під плотом, ніхто доброго слова не скаже.

— А ти не бійся, тебе не зачепить ні один, то вже тобі говорю я — Стефка-жовнірка.

Зося усміхалася мовчки, її не зачіпав ні один.

Восени викопали на приходському дворі власну криницю, і Зося не виходила більше на бульвар по воду. Була мовчунка, проте дівчата сумували за нею, найбільше Стефка-жовнірка. Вона приходила під попівські ворота, її прогнали від двору — така остання.

Стефка сідала біля криниці й кляла без стриму, дівчата відходили нишком, вона сиділа самотно, Зосі наче на світі не було...

Тепер вона стояла у кутку в тіні й була наче не Зося. Вона не всміхалася сумно, вона й ніяк не всміхалась, тільки дивилася просто в обличчя, й від цього зойкнуло щось у Марії в грудях. Вона спинилась на ганку і потягнулася слабо в її бік. З сіней кликнув сухо Лукіїн голос. Марія насилу торкнулася з місця й пішла хитко на нього.

Сіни були великі й темні, вона пірнула в них здригаючись. В глибині відчинились двері, з них упала смуга блілого світла. Там стояла Лукія і чекала на неї.

В кімнату ввійшли разом. Було півтемно. О. Пан стояв біля столу, його плечі чорніли чітко на тлі вікон.

Він спитав не повертаючись:

— Що скажеш, Лукіє?

Лукія підійшла й поцілувала йому руку. Потім сказала про Марію.

— Добре, голубко, йди з богом.

Лукія вийшла котячою ходою, о. Пан повернувся.

Марія стояла на місці. Була знов ніби під колоною, довкола хлинула повідь здавлених жіночих тіл і рвала її за собою. Вона стояла непорушно. Згорнула хустку на підборідді, пустила по тілу довгими складками, потоншала... Він був там, угорі, великий, простий, вона підвела на нього обличчя й дивилася ясно. Розкрила широко зіниці, щоб мати його всього в проміннях свого ока. Ішов до неї помалу, ішов до неї, стояла, дивилась.

Почула здалека:

— Звешся?..

Проспівала:

— Марія.

— Хочеш вступити до братства?

— Хочу.

Як був уже близько, сказала вдруге:

— Хочу.

Підійшов до неї зовсім і поклав на плечі долоні. Були великі й легкі, як полум'я. Чула їх крізь одежу на голому тілі. Йшли з них гарячі струмені вниз по хребті й парили стегна. Імлилися від цього зіниці, проте дивилася просто...

Велів прийти завтра.

Кивнула:

— Прийду.

— Надвечір.

Сказала:

— Надвечір.

Притакнув і усміхнувся. Роздалися від цього губи, нижня висунулась легко. Марія здригнулась і відвела очі...

Було нудно... Бридка млість піднеслася з живота й розплилась по всьому тілу...

Сказала слабо:

— Вже піду...

Хитнулась, мало не впала... Він нахилився й підтримав її в поясі.

Був дуже близько... майже висіла на його руці. Перегнулась, торкнула його грудьми й животом... Затрусилася й випручилася раптом... Сказала:

— Вже піду.

Притакнув і усміхнувся... Був страшно близько — дихав в обличчя... Скрикнула, вперлася ліктями в груди... Шарпнулась і відкинулась на двері...

Ішов за нею... Замахала руками в повітрі, натиснула на двері... Рвонулась і вискочила в сіні... Летіла просто в півному, вдарилась об стіну й відскочила вбік... Летіла... Дві білі руки витягнулись раптом з півми і схопили її за плечі... Шарпнулась розпучливо:

— Пусти.

Руки зчепилися судорожно й тягнули до себе. З темряви виринуло бліде обличчя й зашепотіло жагуче:

— То я... я — Зося... не бійся...

Ослабла враз і злягла важко на руки:

— Ти, Зосю?

— Я... я... не бійся...

Зося присунула щільно обличчя й зашепотіла спішно:

— Слухай, слухай, Маріє, не приходь сюди, не приходь, не приходь...

Марія захитала головою:

— Не прийду, не прийду...
— Лукії не слухай, його не слухай, не приходь, не приходь...

— Не прийду...

Обняла жагуче крихкі плечі:

— Не прийду!..

Пригорнулася до неї міцно, стала.

Насторожилась, скрикнула:

— Зосю?

Опустила руки на живіт, забігала по ньому долонями:

— Зосю, ти теж, ти теж!..

— Так-так-так,— захлипала самими губами,— так.

Впала Марії обличчям на груди й говорила здавлено:

— Що зроблю, Маріє, що зроблю, що?..

Марія відсахнулася, кинута її розпукою. Піднявся в ній крик жахний, болючий і вперся колінами в груди. Рвав їх шматками з нутра і пхався силою в горло. Здавила. Стиснула хустку на глотці й заціпила пальцями до болю. Бігла.

Спішила містом, палаючи розпучливо. Хапала на ходу гарячий вітер, що ляскав в обличчя, і давилася від нього. Налітала в розгоні на зустрічних, відбивалася безтямно й неслася вперед вулицями, осліпла від болю.

Пробігла бульвар, Поштову, казарми. Влетіла через шлях на пустир і впала в сутерини. Злягла плечима на двері, задихала важко.

Були всі тут,— крім того, Магда й Лена, що вийшли з тюрми.

Закивала їм головою й зразу притихла. Пішла просто до Магди й сіла біля неї. Зійшлися всі довкола. Підняла до них обличчя й розказала все, як було. Потім упала на тапчан головою й заплакала судорожно.

Мовчали.

Посередині стояла Магда, велика, страшна, з заціпленими до болю зубами. Побіч неї плакала Кайла з дитиною на грудях. На підніжку біля грубки сиділа Лена з обличчям у долонях, з низько опущеними повіками. На ліжку праворуч темніла важкувата Лая.

Старий Крайс пройшов широко кімнату й сплюнув гостро під двері.

Вернувся насередину й сказав хрипко на Лаї:

— Ну, де ж та твоя добра комуна, ти — ко-му-ніст-ко?..

Лая підняла швидко обличчя:

— А ти, батьку, а ти?..

Крутнувся всім тілом до неї й захрипів гірше:

— Ну, що я, що я, старий здохляк, з грудей тобі її вирву, чи звідки?

Лая проговорила чітко:

— З тартаків вирви, з броварів вирви — там, де працюєш, там, де росте вона з твоєї сили, звідти прийде, хіба ти не знаєш?..

Замахав гаряче в повітрі руками:

— Вже мало того, дочко, що знаю, вже мало того... Болить від того більше, груди тріскають від того... Нехай вже раз вона приходить, бо виздыхаємо, як руді миші, нехай приходить... Кігтями її вирвемо, отими очима чорними, зубами її вирвемо, нехай уже раз приходить.

VIII

І вона йшла вже.

Її червоні вибухи ставали на обрії вогняними стовпами тут-там і стрясає блисками причаєну тьму ночі.

Вони стояли хвилину на тлі вечірнього неба й западалися раптом під землею, проте їх неспокійне вирування чулося грізно під склепленням зимою ґрунтом.

Їхній відблиск лежав ще довго багряною тривоною на засніжених вікнах верхніх поверхів, бився гарячим викликом у мерзлі шибки замуrowаних у землю підвалів.

Спалахував червоною грозою в опуклостях очей шалених Магд, що кидалися йому назустріч рвучко, бурхливо, з захопленням закликком у грудях.

Відзивався блиском лез у холодному шовку зіниць Лен, що поринали в нього просто, звичайно, наче не дихали змалку нічим, крім нього.

І тільки Марії, вагітні Марії вбирали його в себе, як вогку мрію про казкову землю, що вона десь за морем або серед моря і що до неї плинуть тільки човни солодкого слова.

Проте прийшов день березневий, вагітний...

...Був вечір, Марія вбігла в хату, була вже Лая, вона пішла просто до неї. Вона дихала важко... хто знає, як тепер трудно бігти Марії... Вона дихала важко й ловила гаряче слова, що витікало з-під губ трепетливо.

Пролебеділа жагуче:

— Я вже знаю, Лає, я вже бачила, вже знаю...

Це було в той день бурхливий, коли Магда прийшла до о. Пана, вона прийшла до нього, він її побачив...

Магда тепер служила в броварника на Мостовій. Вона працювала тяжко весь день біля худоби в оборі, а ввечері вибігала до криниці на бульвар — вечір був її. Вона сідала на цямринах між дівчатами. Були тут ще Марина-штундистка й Стефка-жовнірка, й вони говорили допізна. Дівчата приходили, стояли, відходили. Знову верталися, стояли. На сходах

коло жолоба чекали повні відра — нічого, пождуть, пани пождуть, не спішно.

Верхом гуділи березневі шуми, пливли стаями хмари, низькі, грудасті. Вони напорювались на гостре верхів'я дерев і хлюпали в землю парним літеплом. Верхнім бульваром тікали з криком підкасані панята, а дівчата підносили обличчя вверх і слухали шуму.

І шуміли їм потоки на спадистих дорогах, гуділи ясені над примоклими стріхами, а з присліпуватих вікон кричав чорний передновок.

— Сестра в мене третю ніч ночує, пані виганяє,— чи не чули де, дівчата, місця?

— Є місця багато, на Медовій,— і плата не гірша...

— А тобі язика не вкрутить?..

— Чого має вкрутити — моя ж там ходить, Ганчина ходить,— там повно сестер, а її чого краща?..

— А місця там стане, пани на хлопок ласі...

— І робота там легка, тільки що пранці чіпляються...

І Магда говорила, Марина говорила (яка штундистка — просто безвірниця!), Стефка вкидала жменю сороміцького приску.

Сміялися, плакали, слухали...

Іноді забігала на хвилину Лена, звільняли для неї місце, сідала коло Магди. Були їй раді, побоювались трохи. Говорили. Вона слухала мовчки, знайомо. Вставляла часом слово гостре, пекуче, як жарину в груди, і відходила спішно.

Магда вставала за нею, спиняла на боці, дорікала жагуче:

— Десь пропадаєш, Лено...

Брала її за руки й стискала міцно:

— Десь пропадаю?

Стріпувала волохатими віями й бризкала з-під них безрезнево:

— От і пропадаю! От і пропадаю! Боїшся?

Магда притягала її до себе й шептала в обличчя:

— А ти не допікай, колючко! Боїшся!

Не боялась. Це пройшло вже, це було тільки там, у тюрмі, й потім тут, до того вечора тривожного й ясного...

Ленку випустили раніше. Вона зговорила з Вежбовою, вийшла на допит і не вернулася більше. Магда кидалася по камені скажено й трясла кулаками:

— Нехай щезає, руда кицька, нехай там зогніє!

А Лена мовчала. Вона сиділа в кутку нар з піцібганими ногами й дивилася перед себе. Китайські стрішки вії звисали

в неї темно на зіниці, крізь них сіявся на камеру вечірній холод чорних ополонік. Магда поглядала на неї збоку й давилася розпукою. Любила її як Марію, тремтіла на думку, що вона могла б вернутись за Ленкою на Глибоку.

Лена мовчала всю цю днину, а ввечері кликнула до себе Магду:

— Пам'ятаєш, Магдо, ту ніч, як ми хотіли спалити Вежбову?..

Чи Магда пам'ятала! Вона припала враз до Лени й заледіла гаряче:

— Щось маєш на думці, Лено, щось-то вже маєш...
Лена сказала впівголос:

— Думаю... її треба спалити.

Магда зітхнула глибоко й присіла біля неї. Вона стисла колінами руки, аж хруснути.

Сиділи потім удвох цілими днями в кутку й умовлялись, як це мають зробити. Ввижалася їм руда Ленка з дитячими скіссями вій, і їх рішення твердло. А як вийшли на волю, Лая одним словом змінила їх постанову. Лая розумна, Лена піддалася зразу.

Тепер Магда вибігала щовечора до дівчат коло криниці, а Лена пропадала десь цілими днями — де? — «не питай», — а ввечері прислужувала в жовнірській пиварні на Підваллі.

Спершу Магда кинулася до Лаї:

— То не добре, Лає, не добре, ти забула Вежбову...

— Чого ти?

— Там жовніри, Лає, то недобре для Лени...

Лая похитувала звичайно головою:

— Так треба, Магдо, ти будь спокійна.

Йй-то легко сказати. А Магду била тривога.

А найбільше в той вечір ясний — місця під собою не чула. Сиділа між дівчатами коло криниці й поглядала все вверх бульварів, але даремно — Лена не приходила. Вже третій вечір не приходила Лена. Тоді Магда вихопилася з гуртка, — посидьте, дівчата, я на хвилину, — й побігла бульваром на Підвалля. Прибігла.

Відчинене нутро пиварні гойдалося в клубах диму й гуділо приглушено. Було там повно, парно — задимлений просвіт кімнати роївся ліниво розкиданими постатями жовнірів. Вони сиділи довкола круглих плиток двійками, трійками, розігріті, червоні, з шапками на потилицях і перекликалися від столика до столика.

Коли Магда наближалась до дверей, щось сталося в глибині кімнати й усі голови повернулися в той бік. Ішло звідтіля якесь шамотіння, й зривалися викрики веселі, підпиті. Магда глянула в той бік і залякла на місці.

Була там Лена — бачила її добре. Її чорна, стрижена голівка подавалася плавно між зеленими мундирами. Лена тримала високо дві склянки з пінистими, білими дашками й боронилась від рук жовніра, що намагався її обхопити. Він хилився за нею і викрикував у п'яному захопленні:

— Лена, Ленусь, ти тут! Дивися, Янек, то вона!

— Ленусь, душко, а Вежбова як?

— Ні-і, не втечеш мені, не такий я!

— Ленусь, іди ж, хай притисну тебе...

— Лови її, Янек, хапай! — Іі-і-а-а!..

Вищав Ясек. Він тріпав руками й ногами і відкидався плечима до Янка, що гудів задоволено. Підскакував на кріслі, викрикуючи тоненько, його масне обличчя здригалось від захоплення. Вся кімната дивилася в його бік.

Магда прикипіла очима до Лени, не торкаючись з місця. Її пальці впилися до болю в одвірок, вона ледве стримувалась від крику.

Лена пробралась помалу до столика й поставила на ньому пиво. Вона схилилася до плитки, була майже в обіймах черватого сержанта.

— Маю тебе! — кричав він переможно, охоплюючи її стан. Але Лена повернулася круто й легко висковзнула з простягнутих рук. Пішла спокійно до буфету, її тонкі, хлоп'ячі плечі віддалялися рівно від столика.

Магда зітхнула. Ясек сидів з порожніми руками. Хтось засміявся в кутку кімнати, хтось інший зауважив уголос:

— Дулю маєш!

Коло столика повернувся помалу Янек і повів довкола очима. Він гупнув об стіл кулаками і крикнув люто:

— Хапай її!

Це Ясека підірвало з місця. Схопився, запищав вересливо й кинувся навздогін за Леною. Доходила саме до повороту за буфет. Налетів на неї з розгону й повис руками на плечі:

— Маю!

Не мав. Торкнулася вбік, і грубий Ясек гепнув об землю.

Голосний регіт вибухнув у стелю пиварні. Застукотіли крісла, задзвеніли по долівці остроги. Хтось плескав нестримно в підняті долоні, хтось брязкав у повітрі порожніми склянками. Хтось третій кричав на все горло, випинаючись на столик.

Потім зразу вщухло. Сержант піднявся з долівки й звівся на ноги. Обличчя в нього горіло, налите кров'ю, очі збігалися в щілинки й стригли розпаленими шпильками. Він звів дугою плечі, насунув на голову шапку й повернувся помалу в бік Лени.

Вона стояла віддалік коло крана за буфетом і наточувала пиво. Дразливий спокій лежав на її байдужій, по-хлоп'ячому пущеній лінії плечей. Дивився на неї хвилину мовчки. Потім підтягнувся, розкарячив широко ноги й, піднявшись на пальці, завів тонким фальцетом:

— Кур-ва-а-а...

Раптова тиша обійняла кімнату. Лена здригнулась і оглянулась на його. Її обличчя перехилилось ніяково. Брови тріпнулися і побігли серединками вгору. Над ними лягла глибоко зламана зморшка.

Побачив це зразу. Витримав хвилину. Засунув руки в кишені й хитався на пальцях. Тоді ще піднявся, вип'ялив груди й завів з цілої сили:

— Ку-а-а-а!

Відкинув голову на плечі, замкнув солодко очі й тягнув захлинаючись:

— У-а-а-а!..

Лена відвернулась від нього помалу. Закрутила кран, відставила налиту склянку. Обтерла рушником піну, що побігла в долоню. Простягла руку до буфету й узяла бокастий важкий келих. Не наточувала в нього. Принишкла. Крутнулася враз і, замахнувши з плеча, пустила дзвінко в голову сержанта.

Було там ще далі... Ясек зойкав, шукаючи шапки під столами. Янек рвонувся до багнета й рушив на буфет. Налетіли на нього ззаду й обхопили кільцем. Затисли довкола й вивели з пиварні. Ясек висковзнув боками. Лена підняла надбиту гальбу й витягла з-під столика шапку. Обтрясла її з пороху й передала в двері.

Побачила Магду. Бзяла за руку й повела всередину. Верталися знадвору жовніри. Підходили до Лени, сміялись. Увійшов низенький капрал і салютував поважно:

— Маю честь доповісти, все в порядку.

Все було в порядку. Сміялись. Лежало їм усім одно, спільне, ясне в обличчях. Магда дихала глибоко. Видихувала тривожно радість, що пекла її в грудях. За хвилину була спокійна.

Так-то пройшло.

Боїшся? Не боялась.

Тужила тільки болюче, як Лена пропадала днями, й через те дорікала. Проводила її недалеко вверх бульваром. Говорила по дорозі:

— Ти зайди до Марії, вона така там!

— То вже, певно, скоро.

— А скоро, Лено, ой, як уже скоро!

Вони ставали непомітно й дивились одна на одну. Очі їх були однакові, в них шумувало прозоро весняне чекання.

Розходились спішно.

Магда верталася до криниці, на неї там чекали. Вона стряхувалася і говорила палкіше. Марина жартувала, Стефка підсипала сороміцьких слів. Сміялися, слухали. Верхом гуділи березневі шуми. Пливли стаями хмари й напорювались на гостре верхів'я. Слухали.

А в неділю стояла перед о. Паном Лукія й горіла сухо обличчям.

— Ті вже не вернуться, прошу отця, ті пропали. Підходу до них не маю, кричать на мене, як на пса.

— А сама вона, Лукіє, Магда?

— То антихрист, прошу отця, то чорний диявол, обходжу її трьома вулицями.

— А ти підійшла б...

— Очі видере, не підійду.

— А ти спробуй, Лукіє...

— В землю піду, до неї не піду, то диявол.

— Хочу її бачити, Лукіє...

Засміялася сухо.

— Не прийде.

— Хочу її бачити...

— Не прийде.

Ковтнула горлом, закивала жагуче:

— Не прийде, не прийде, не прийде!

Магда прийшла до нього, він її побачив. Він її побачив! Це було в той день вагітний, коли Марія прибігла до Лаї задихана й коли в неї слова билися на губах трепетливо:

— Я вже знаю, Лає, я же бачила, вже знаю.

Марія тепер розрослася на диво, вона ходила як гора, всі розпірки її одержі розходилися під натиском розлогих бедер. Вона ходила спокійно серединою тротуарів, її вгнуті крижі хиталися плавно, прохожі минали її боками. Її обличчя стало широким, вона спинялася іноді серед дороги, по її щоках проходив помалу таємний сніп світла.

Марія приходила тепер увечері додому — вона мала роботу по обіді. Кайла не противилася, вона сама поралася в хаті. Небагато тепер того порання: старий більше вдома, роботу на тартаку скоротили — двічі в тиждень виїжджає. А от Марії — хіба їй не тяжко товктися цілісінький день на роботі, адже в двері не входить!

Марія говорила:

— Нічого, Кайло, я більше руками, руки в мене міцні.

— Хутко вже ляжу, треба приробити, щоб було за чим лежати.

Вона приходила пізно додому, сідала мовчки за грубкою й сиділа там, важка й сонна. Іноді вона вирівнювала спину

й прислухалася чуйно. Тоді кликала до себе Кайлу й брала її долоню на своє лоно. Там звивався тугий клубок і, натискаючи на шкіру, просовувався навскіс живота.

— То колінко,— говорила Кайла впівголос.

Марія дивилася на неї великими очима, по її обличчі проходив таємний сніп світла зі скроні на скроню.

Вона стихала й сиділа. Пізно, під ніч уже, забігала Магда і Лена; вони збиралися в кутку при Лаї і гомоніли поміж себе.

— З Марією нічого, її приймуть у лікарню, дантист говорив — подбає, її приймуть.

— З Марією нічого, а от Зося...

Марія пробуджувалась і слухала пильно в їх бік. Дві бліді руки простягались нагло з глибини сіней і хватили її за плечі:

— Що зроблю, Маріє, що зроблю, що?..

Марія вставала з-під грубки й підходила до Магди.

— Що з Зосею, Магдо?

— Ти не журися, Маріє, ми її визволимо звідти, аби тільки місце.

— Щоб тільки легше — вона ж там, як стеблина...

— Тож я говорю, Маріє, щоб тільки місце...

— Ти не журися, знайдемо...

Є місце. І легке. І його взяла Зося, біла Зося, теж біла панна, з кружельцями на скронях.

Марія збудилася удосвіта. Сіла й дивилась у вікна. Сіріло.

Хтось пройшов біля вікон. Виглянула. Послухала.

Кайла підняла голову:

— Не спиш, Маріє?..

— Не спиться.

Просиділа до ранку.

Йшла важко в бік Сокільської. Просвіти вулиць синіли вогко за ранньою млою. З них виринали назустріч прохожі й минали її спішно. Дивилася їм в обличчя. Чого було спішити?

Віддалік пролетів візник ускач кіньми. Чоловік стояв у нього за плечима й змахував руками. Щось біле хиталося на сидінні. Двоє бігло за возом. Потім ще двоє. Прохожі ставали й дивилися за ними. Марія постояла, аж поки сховалися за рогом.

На Сокільській було тихо. Марія прибирала в кімнатах. Пахло вогкістю крізь відчинені вікна. В сусідніх ринвах падали каплі.

Пробігла дівчина попід вікнами. Марія послухала. Стихло. Прибирала.

Потім пробігли ще дві, брязкаючи відрами. Майнули хустками, ударили в вікна шматками розмови. Марія встала й ви-

глянула за ними. Летіли живо серединою дороги, спідниці тріпотіли їм, б'ючись на колінах. Добігли до перехрестя й повернули враз до бульвару.

Знову стихло. Тільки далеко десь озвалося протяжне тужіння, наче сумувала в лісі, загубившись, птиця. Марія послухала, аж поки обірвалось. Тоді замкнула кімнати й побігла вулицею до перехрестя... Повернула за ріг, спинилась.

На верхньому кінці вулиці темніло похмуро верхів'я дерев, уп'ялене в стіни каплиці. Було там неспокійно. На широкому тротуарі товпились тривожно дівчата, вибігаючи справа і зліва. Вони налітали одна на одну в розгоні, скрикували глухо й кидались униз до криниці.

Бігла в той бік, позираючи раз у раз на бульвар. Дихала часто. Хапала повітря губами, як риба, хлипаючи рвучко. Втомлялась. Приставала, зітхала, бігла.

Бульвар.

З вулиці сходів п'ять...

Ще п'ять... І...

Крик.

Високий, розпучний, смертельно ранений. Зірвався від криниці й, пробивши гостро вранішню млу, піднявся вгору в нелюдській натузі. Сукався довго й туго кривавим прядінням. Шарпнувся дико й, кружнувши в повітрі, впав на груди вогняною бичівкою.

Зойкнула болюче. Пробігла тротуар навскіс, до білих східців. Упала грудьми на кам'яне поруччя й глянула вниз по схилу, до криниці-самотечі.

Була там Стефка-жовнірка. Стояла на мокрих східцях біля струмка й хиталася мовчки.

Довкола — дівчата стиснутим колом. Вони хиталися за Стефкою, наче хиляні вітром. Хтось ридав між ними тихо, здушено. Хтось стояв німо з заціпленими на грудях руками. Та всі хиталися за Стефкою, наче хиляні вітром.

Серед їх кола темніла кам'яна статуя Магди. Певне, пройшла по ній буря й оставила такою. Зірвала з тімені хустку й кинула жужмом на плечі. Звихрила гриву над лобом і загостила синіми стрілками. Зорала обличчя глибокими складками й завісила хмару на бровах.

То Магда. Довкола неї — дівчата. І Стефка внизу коло струмка. Стефка-жовнірка.

Марія збігла, ще й нагнулася додолу.

— Ой Стефко, яка ж ти!

Стояла на східцях синіми колінами, розтріпана, півгола, простоволоса. Обличчя мала сіре, аж чорне, з набринілими кров'ю губами, що здригалися німо. Бігли по ньому сльози

просто, без стриму — було їх повно в проваллях очей, підкованих синьо. Збігали річками на руки, залякли під горлом, спадали рясними каплями на голі груди, сполосовані синцями. Не чула їх і не стирала. Наче пливти їм від віку була річ звичайна.

Стояла так, з руками, заляканими під горлом. Лежала коло неї на камені голуба пов'язка, наче тільки що знята з золотих кісників. Дивилася на неї сльозами й хиталась мовчки.

Тоді знов закричала.

Глянула здолу на дівчат блудними очима й схопилася за скроні. Кричала хижо, нелюдськи. Рвала на собі шмаття кусками, впивалася нігтями в розпухлі груди, глибоко, до крові. Кричала довго, до знесилля. Потім упала на східці й ячіла змучено, глухо.

Плакали довкола дівчата. Схилялися одна одній на груди й тужили тягуче.

Тоді прибігла Лена.

Вгорі на бульварі над Поштовою стояли люди й дивилися вниз до криниці. Вони сколихнулися й роздалися у сторони. З-поміж них випала дівчина-підліток і майнула вниз по бульвару. Розтяла стрілою стиснуте коло дівчат і стала на східцях.

Лена.

Дівчата притихли. Магда прокинулась і повернула обличчя. Стефка піднялася з каменів і глянула вгору.

Була вже тиха. Губи їй стікали кров'ю кутками. Підняла віддерту полу й обтерла нею обличчя. Витерла долонею очі. Тоді ще глянула вгору й спитала звичайно:

— Йдеш звідкись, Лено?

— З Підвалля. Чого ти?..

Торкнула рукою голубу пов'язку.

— Не видно там де Зосі, не здибала?..

То було не під силу.

Хтось крикнув між дівчатами істерично. Хтось проявив смертельно:

— Сестро!

Магда схопилася за голову й скочила дико:

— Лено!!

Лена знесилила на хвилю. Злягла плечима на кам'яну стінку криниці, притримуючись долонями. Ввійшла вся в стінку. Коли повернула голову вниз, до Стефки, важкувато, зусильно, — здавалось, камінь промовив:

— Про Зосю — попа спитай, — Лукію спитай...

Відірвала руку від каменя й підняла в бік плебанії. Підхопила тим рухом дівчат, як мала буря. Скрутила їх, як сме-реки, — вправо, вліво, — зв'язала в один п'ястук і пустилась

жагуче вниз бульвару. Летіли вниз, як мала буря: наперед Стефка-жовнірка, за нею Магда простоволоса й усі, як одна. Трошили віття вздовж дороги, ламали безлисті кущі. Вперлися грудьми в спад горба над бульваром і, взявши його з розмахом, як клубок дикого вихру, щезли понад шляхом...

Стялося над криницею повітря мовчанкою. Стихло.

Стояла в ньому Лена напружена, зігнута, як лучник після пострілу. Стежила.

На сходах стояла Марія. Зійшла вниз і окликнула тихо. Лена оглянулась. Вловила німу тривогу в очах Марії і кивнула головою.

— Так, Маріє, так.

Взяла її за руку й підвела до криниці.

— Знайшли її там, на східцях, удосвіта, була ще тепла. Йшла з ночі Стефка, доглянула... Бачиш, пов'язка?

Показала й повернулась. Шуміло глухо за схилом на плебанії. Пішла помалу в той бік.

Марія стояла біля криниці. Дивилась униз на струмок.

Гойдались там золоті кружельця.

Лежали тихо дві бліді руки й були ще теплі.

От місце Зосі...

Потім, після обіду, Марія прибирала у панства К. на Трибунальській. Було велике весняне прибирання; була ще дівчина, вони порались удвох до смеркання.

Робота кінчилась. Дівчина пішла. Марія дочищала вікно в їдальні, це вже було останнє.

Висіла знадвору на лутці, тримаючись за раму. Внизу шуміла вулиця, займалося де-не-де світло. Поспішала.

Ставала пальцями з краю вікнини й тягнулась до горішніх шибок. Рука залякла на рамі, спирало в грудях віддих. Майже того не чула. Була повна тупого болю, що засклепився в ній нерухомо. Стояло ще якесь очікування — глухе й невідоме, як далекі нічні обрії. Поспішала.

В кімнаті було півтемно. В кутку горіла лампа під абажуром, там сиділа пані з вишиванням. Вона поглядала на Марію. Мала довге жовте обличчя, була невесела. Заговорювала раз і другий про подію біля криниці. Марія здригалась і притискала до рами обличчя. Мовчала.

Потім прийшов меценас. Пройшов у дальші кімнати, вернувся за хвилину. Заходив важко по їдальні. Був великий, тілистий, ходив боком з зігнутою вперед головою. Повне, м'ясисте обличчя темніло похмуро, поводив ним туго, повертаючи в кінці кімнати. Пані дивилась за ним турботно.

— Якись ще новини, докторе?..

Спинився, лице йому ще захмарилось.

— Та-ак, новини й новини, задихнутися можна...

— Повно з усіх боків, одна від одної краща...

Підійшов до столу й уперся в нього важко руками. Заговорив із притиском, як би переконував, як би продовжував суперечку з однодумцями, що ще вагаються,— ще вагаються!..

— Ти думаєш, той ганебний напад на пароха — то сліпий вибух злості, дикунства, звірства? — То була б проста справа... Але тут не те, не те,— той ляпас дівки-злочинниці впав не на одного о. Пана, ні-і, він падає глибше, ширше, то підлий удар у лице мені, тобі, всій чесній, культурній суспільності,— чортівський плановий удар, і ми знаємо,— ми знаєм, звідки він походить, знаємо...

— Та-ак, та-ак, то вона, во-на, хіба ти не бачиш її в тому кулаку, що б'є в обличчя церкву?! Вона — та, що ґрунт рве під нами на кожному кроці, що простягає руку на наш добробут, на той гірко зароблений гріш, збережений на старість,— та, що готує злидні, нужду, загибель — мені, тобі, всьому чесному, чистому,— вона, проклята, злочинна, підступна, та східна bestia, змі-я...

Марія повернулась круто на лутці. Глянула в кімнату.

Меценас стояв зігнутий над столом, з головою, втягнутою в плечі. Випнув уперед широкий, сфалдований грубими складками лоб, наче збирався до удару. Хекнув згідливо:

— Філантропія! Пощада! Тут рвати треба з корінням, душити залізною рукою, інакше вона нас задушить, видушить до останку,— во-на, змі-я... Ко-му-на!!!

Марія сп'ялася на пальці, просунула над рамою голову. Впилася очима в обличчя меценаса й застигла.

Висіло важко між плечима, як між двома чорними горбам. Велике, м'ясисте, грузне. Темніло багряно, набрякле в натузі, заціплене в щелепах. Клубилося в м'язах, загуслих грудками, й здригалось гостро. Шипіло, сичало отруйно...

Дивилась, тремтіла, ковтала очима...

І згодом бігла важко вулицями, розтискаючи гушу. Бігла Марія... Хто знає, як трудно тепер бігти Марії...

Зійшла важко по східцях у хату; була вже Лая, вона пішла просто до Лаї. Дихала важко, ловила гаряче слово, що втікало з-під губ трепетливо.

— Я вже знаю, Лає, вже бачила, вже знаю...

IX

І вона йшла вже.

Проходили останні дні березня, вихрянні й дивно теплі. Неслися по небу стаї хмар, важких, грудастих, роздутих пожадливо сонцем і шмаганих вітрами. Падали від них додолу вогкі полотнища тіней і летіли пустими полями. Налітали

на місто. Тяглися синьо по крівлях. Западалися темінню в глибокі виїмки вулиць і сповнювали їх щімкою тривоги.

Був погром на тому тижні. Збився натовп на торговлиці і впав рікою на базар. Розбив будки з хлібом, розшарпав близькі крамниці. Впали постріли, базар опустів миттю. Все місто опустіло. Лишилась червона калюжа на каміннях між будками й тепліла блискуче на сонці. Лежала коло неї дівчина, туго протягнута, і не було кому її взяти. Вона лежала личком до сонця, її очі дивилися широко, вони були, як мацки, що слухають здалека. То була дівчина з Червоної вілли. Вона лежала протягнута туго, її не було кому взяти.

Був погром на тому тижні, а з неділі прийшла мати до Марії. Вона була як грибок, засушений у печі; дивилася на Марію червоними повіками й казала:

— Підеш додому.

Марія відмовила:

— Не піду.

Вона гляділа на матір, її очі були великі й важкі від світла. Сказала вдруге:

— Не піду, мамо, буду тут родити.

Вона виходила тепер у місто і йшла просто вулицями, коливаючись у клубах. Її стрічала Магда й спиняла рвучко. Була безробітна, схудла помітно й наче побільшала від того. Була костиста, гостра й легка, очі горіли в неї сухо, вона бігала з краю в край міста, потрясаючи синьою гривною.

Вона спиняла Марію й говорила швидко:

— Ти сиділа б дома, Маріє, чого ходити...

Марія дивилась на неї мовчки, в неї під очима ставали чітко ясні риси. Посміхалися.

Магда схоплювала за плечі й стискала жагуче:

— Не смій, не смій мені, ти, не смій!

Вона кидала очима в обидва кінці вулиці й казала гостро:

— Потрібна ти тут,— яка!..

Їй додавала по хвилі м'яко:

— Посидь, Маріє, то вже недовго...

Марія знала, що вже недовго... Посиділа б. Могла посидіти. Дантист велів з неділі не приходити, він не бував тепер у кабінеті. Кухню безробітних закрили після заворушень, і Марія проживала дрібними послугами. Зберегла трохи за зиму — могла посидіти.

Проте виходила на місто й тинялась довго вулицями. Розпитувала про малі послуги, робила і знову тинялась. Вулиці були повні щімкої тривоги, поринала в них, як гора, коливаючи станом. Іноді ставала, заслухалась. Обличчя в неї блідло, між брови втиналась глибока складка. Вона пережидала хвилину, стягаючи натужено плечі. Тоді знов

ішла просто перед себе на далекі просвіти вулиць. Щулила очі від світла, що тяжіло їй під віями. Ходила.

Минав останній день березня, вихрянний і дивно теплий. Неслися по небу стаї хмар, важких, грудастих, роздутих пожадливо сонцем і шмаганих вітрами. Збилися надвечір на захід вагітними клубами й забагріли криваво.. Падала від них червінь луною на небо і землю й будила віясту тривогу

Надвечір вертався старий Юда з тартака додому. Було ще рано вертатися. Кайла стояла в вікні й дивилася на доріжку Скрипів глухо віз на темнім пустирі. Сірий кивав важко великою головою. Побіч ступав широко Юда, вгрузаючи в темінь ногами.

Ввійшов згодом у хату. Шагнув двічі на середину й відкинув вухасту шапку. Обірвав хрипко:

— Кінець!

Кайла дивилась на нього тривожно. Спитала:

— Спинили тартак, Юдо?..

— Спинив — третій і четвертий.

— Що буде, Юдо?..

Сплюнув під ноги й обтер долонею вуси:

— А ми завтра спинимо решту.

Пройшов до лавки й сів на ній грузно. Розставив коліна й сперся на них долонями:

— Отак, Айзене, ні тобі, ні нам. А потім — побачимо.

Посидів. Підняв голову й глянув по хаті:

— Лаї не було?..

— Не було. Так, як бачиш, — ні вдень ні вночі ані слуху. — Притягнула до себе дитину й затужила впівголос:

— Що то діється на світі та що то буде?..

Юда скинув на неї колючками брів і прохрипів на всю хату:

— А тобі що, ти... — обвів рукою довкола по стінах: — оту домовину боїшся втратити? — Не бійся, в тебе не візьмуть, тобі залишать...

Закашлявся й вийшов у сіни. Гунав там довго й сильно, розмовляючи з Сірим у перестанках. Коло грубки сидів Дувид і слухав, перехиливши на плече голову.

В хаті темніло. В кутку на койці сиділа Марія з широко розкритими повіками. Дивилась на вікна. Займались. Лягало на них луною далеко небо. Гостріли за шибками стебла березневої ріні. Були нерухомі. Червоніли вершками, як кінці шпильок, замочені в крові. Марія сиділа й дивилась.

Всю ніч товклася буря у верхніх поверхах, а вранці встало сонце — велике, мінливе. Впливало на низькі крівлі по той бік шляху й кипіло сліпуче. Марія стояла в воротах і дивилася на схід.

Від'їжджав туди Юда росяною доріжкою. Стояв міцно серед воза, врісши стопами в платформу. Тримав віжки в простягнутих долонях і правив просто до шляху. Піднімався вверх по пустинному схилу, вростаючи в кипучу тафлю сонця. Вгруз у неї кошлатою головою. Торкнув широкими плечима. Спустив плавно вниз по руках і затримав кипучу на грудях. Двигав так велетнем розтоплену масу і правив просто до шляху.

Марія стояла в воротах. Дивилась. Як звернув з містка наліво, зірвалося сонце й хлипнуло до неї по схилу. Ударило в груди. Розгорнулась йому назустріч. Прийняла в себе, як гора кипучу річку.

Пішла в місто.

Мала ще роботу на Скісній, коло базару.

Робила, думала:

— То вже прийде.

Чула упругу впертість в животі, як згиналася за щітками. Осунулося твердо вниз і натискало на стінки.

Думала:

— То вже, певно, прийде.

Кімната була висока, крізь вікна виднілись покрівлі кам'яниць і сіра площа базару. Кімнату відчиняли весною, вона була простора й порожня, в ній відкликався гулко гомін міста.

Пробив годинник.

Марія лічила.

Вдалині прогули один по одному чотири високі гудки. Здрігнулась. Повернула до вікон обличчя, слухала.

Наближались швидко. Росли по дорозі. Пробили віддаль синіми ножами й повисли над містом. Піднялися, постояли, впали, розтинаючи повітря тремтючими лезами. Піднялися, впали. І, наче у відповідь на них, знялися лунами гудки з-за замку, з берега, з міста. Двоїлись, троїлись, сотились. Вставали з-під землі й стріляли в небо сплутаними гарпунами. Кружляли вихором над містом, рвали повітря в оскаженілому клекоті.

А потім спинились. Тоді стала над містом тиша, як штиль у серці бурі.

Марія стояла посеред неї і думала:

— То вже прийде.

Прийшло.

Пробив годинник.

В дверях стояли пані й пан і дивилися попліч на вікна.

Пробив годинник.

Марія встала й сказала:

— Вже піду.

Сплеснули руками:

— Куди ти?

Струсила спідницю, взяла хустку, сказала:

— Вже піду.

Замахали руками в бік вікон і заговорили разом:

— Ти чуєш?

Чула. Стояла ж туди обличчям, чула.

Ішов шум від базарної площі, як від поводи. Ішов рівно, тепло й потужно. Підкочувався під стіни. Спинявся хребтом до вікон і спадав знову упруго. Хиталися від того покрівлі за вікнами, вікна, кімната. Підносились і опадали.

Бачила. Чула.

Повернулася в їх бік і пішла просто до дверей. Заступили дорогу:

— Куди ти?

Сказала:

— Іду родити.

Підняла кругло повіки. Сказала:

— Іду родити.

Глянули. Розступились.

Зійшла по сходах. Повернула вліво й пішла в бік базару. Було порожньо. Внизу стояв стіною натовп і впирався плечима в виліт вулиці. Хитався в сторони і клекотів рівно. В далекій глибині горіли червоні плахти й посувалися туго направо.

Глянула. Вернулася і вийшла на Поштову. Йшла тротуаром. Було порожньо. Гуркотіло десь. Пробігали одинцем люди й кидались у ворота. Скрикували за нею. Ішла просто перед себе. Минула пошту. З-за рогу вискочив поліцейний патруль і перетяв їй дорогу.

— Назад!

Розгорнула хустку й сказала:

— Йду родити.

Глянули й розступились.

Йшла просто перед себе. Вийшла на Трибунальську. Спинилась. Котився знизу людський вал і наближався помалу.

Зітхнула глибоко й легко. Пройшла на край тротуару й стала нерухомо. Дивилась назустріч натовпові просвітленим обличчям. Стояла тут спокійно, велика, грузна, ширококлуба, й чекала на нього. Випрямилась готово. Могла прийняти його в себе, як гора кипучу річку.

Приближався помалу, замкнутий у тротуари. Клекотів глухо в глибині площі і вливався в вулицю, як розтоплений чавун у скам'янілу форму. Котився мовчки ввверх, покритий червоними плахтами. Наростав наближаючись. Пучнявів

пружно, розтискаючи піднятим лобом здавлений просвіт вулиці.

Наближався. Горів перед ним транспарант від покрівлі до покрівлі. Припливав помалу, зализуючи червоно вікна. Ішла під ним жінка, вагітна, як Марія.

Була велика, костиста, худа, з запалими щоками й обвислими грудьми. Безробітна. Ішла похилена вперед, висовуючи гостро в такт зігнуті коліна. Ішла напружено, орючи вперте повітря грудьми, як зігнутими плугами. Ішла нестримно, розтоплюючи простір перед собою важкими від світла очима.

Горів над нею транспарант і знімався, вростаючи в небо. Марія стояла й чекала.

Зіткнулася зіницями з жінкою.

Так.

Пішла.

Пропливла навскіс дорогу.

Порівнялась. Звернула й пішла попліч із нею.

Доторкались плечима. Нагнулись і йшли нестримно, розтоплюючи простір перед собою важкими від світла очима.

Котився за ними вал і дихав гаряче в плечі. Загорталась під ноги земля, тікали взад тротуари. Дорога спустилася вниз і піднялась по довгому схилу до повороту вдалині.

Так.

На далекому повороті стояла нерухомо рухлива стіна. Вона чорніла загибом на білих плитах бруку, ховала свої кінці за рогом. Над нею мигтіли проти сонця нашпилені вгору штики.

Іти було легко.

Гаряча хвиля ударила в плечі й забігла по них колючо. Щеміло дзвінко повітря. По схилу збігало сонце й хапало лоскотно за груди.

Іти було легко.

Вулиця бриніла під ногами. Дрижали дрібно стіни й загорталися, як крила. Вдалині збудився грім і пішов глухо над містом.

Так.

Рухлива стінка хитнулася вгорі й сковзнула вниз по плитах. Зломила, розтягнулася і перетяла вулицю тонкою гребінкою. За нею сковзнули інші. Спинилися рівно й замкнули поворот широкою дугою. Миготіли на сонці леза.

Іти було легко.

Гарячий вал узяв за плечі й поніс просто по схилу. Тремтіло розтоплене повітря. Сонце торкало за груди й викликало на сміх. Збудився грім у верхах бульвару і котився вниз вулицями. На загибі блиснули леза й кинулись гостро вперед.

Так.

Іти було легко, щімко, безтямно.

Сонце!

З верхніх вулиць нісся грім і котився, як повідь, Крутою.

Ближче.

Так.

Хитнулись на схилі леза й пустилися назустріч. Зітхнув глибоко вал і йшов нестримно по схилу.

Близько...

ближче...

повіддю грім...

ближче...

Так!!

Струсонулася Крута і стрілила прямо на леза розпластаними черевами коней.

Ай, грім! Тартачані візники!

Трійками, трійками, трійками...

Гримлять на повороті колеса й крешуть іскри з каміння. Гудуть похило платформи, розтинаючи вітер боками. Врослі стопами в дошки, стоять на них візники і правлять просто на леза.

Ге-ге-й, сірі!

Широка спина Юди зігнута, як бляха, дугою, а руки клинками вперед.

Несеться Сірий у трійці, розтягнутий в леті струною. Складає ухо на шиї й чеше косами бурю. Видихує смерть перед себе...

Ге-ге-й!..

Трійками, трійками, трійками...

Ай! Грім! Тартачані візники!

Зітхає гулко людський вал і лине бурею в пролом між лезами...

Хитається колами сонце і падає п'яно в груди...

Гей!

Іти

так

легко,

щімко,

безтямно...

Постріл. Постріл. Ще постріл.

Хтось там хитається на возах і багрянить передню платформу...

Хтось скрикує дико в рядах і здавлює миттю той крик.

Сухий цокіт лунає в верхів'ї і сиплеться дзвінко по схилу.

Постріл. Крик.

Так.

З-за бульвару випадає купка лискучих верхівців і несеться вітром назустріч. Ломиться на передніх платформах. Розбризкується в сторони й, шуснувши вздовж возів, налітає крильми з тротуарів.

Глухо клекоче вал, змикаючись боками.

Клич:

— Вперед!

Так Марія йде вперед.

Вона підносить обличчя, під віями чітко ясні риски.

Марія:

йде

вперед...

— Зверни ти, зломані під каскою брови, зверни..

— Бачиш: іду родити...

— І ти, стягнуті луками ніздрі?..

— Так.

— І ти, вихраста грива?..

— Так.

— І ти?..

— а-а-й!

— а ти ж — посміхаєшся...

— а-а-й!

Марія

йде —

не йде,

під Марією м'якне земля...

— Які

гарячі

кінські

ніздрі.

Яке

тверде

копито.

— А-а-й!

— Зверни!..

Хтось хижий, сухий, синьогривий вистрибує збоку вгору і впирається в ніздрі коня.

Чиєсь інше плече, смагле, струнке, проколює раптом повітря й вистрілює просто в уста:

— Бачиш — кров!

Марія підносить обличчя й хапає хлипко повітря.

— Яке

чорне

небо,

з неба

кров'ю

уста,
бачиш —
іду...
Марія —
йде...
не йде...
під Марією
м'якне
земля...

Х

Так прийшло.

Марія родила.

Вона сиділа на стружках у низькому підвалі й тримала на колінах сина.

День вже хилився до заходу, він золотив просвіт дверей і стелився хідничком на сходи до підвалу.

Марія тримала на колінах сина, вдалині падали жмутками постріли й затихали помалу.

Вона дивилася на сина, ясні кружки стояли під її віями, опущеними до нього.

Вона дивилася на сина, її груди спливали молоком безустанку, вона спиняла їх долонями, не встигаючи затримати.

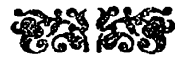
День вже хилився до заходу, сонце стало при одвірку й дивилось червоно на східці.

Марія підняла голову, хтось збігав униз по шляху — наближався, радісно захеканий.

Марія підняла голову, над нею кружляли жучками постріли, вони згасали помалу,— то були вже останні.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СТЕПАН ТУДОР

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ
Роман

МАРІЯ
Повість

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1989

Серію засновано в 1982 р.

Подані найбільш відомі твори українських письменників
Степана Тудора, Олександра Гаврилюка

Представлены наиболее известные произведения украин-
ских писателей Степана Тудора, Александра Гаврилюка

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

І. О. Дзеверін (голова)

О. Т. Гончар

Ю. Е. Григор'єв (секретар)

В. Г. Дончик

М. Г. Жулинський (заступник голови)

П. А. Загребельний

С. Д. Зубков

Є. П. Кирилюк

О. В. Мишанич

Л. М. Новиченко

Д. В. Павличко

Ф. П. Погребенник

В. М. Русанівський

О. В. Шпильова

М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки

М. А. ІГНАТЕНКА

Вступні статті

Г. М. СИВОКОНЯ, М. М. ІЛЬНИЦЬКОГО

Редактор тому

Г. М. СИВОКІНЬ

Редакція художньої
літератури

Т $\frac{4702640201-290}{M221(04)-89}$ передплатне

ISBN 5-12-000462-8

© Видавництво «Наукова думка», 1989
упорядкування, примітки, передмова

чого союзу і брав участь у його конгресах у Римі (1923), Парижі (1926), Берліні (1929), Марселі (1933). Голос «Союзу українок» чули й інші провідні світові жіночі форуми довоєнного часу.

⁴⁴⁷ Чин святого Василя — основний релігійний орден уніатської церкви, заснований Василієм Великим (бл. 330—379) і перенесений на український ґрунт уніатами в 1617 р.

⁴⁴⁸ ...найперше викроював євангельського ягнця... — Після попередніх молитов і піснеспіву «Благословен бог наш» священник під час проскомидії бере в ліву руку проскуру, а правою, користуючись спеціальним «списом», вирізає з неї хлібину кубічної форми, промовляючи при цьому пророцтва про страждання Ісуса Христа. Ця хлібина і є «агнець», що символізує Спасителя-страдника.

⁴⁴⁹ ...білість прісного хліба... — Уніати, як і католики, під час причащення (євхаристії) їдять прісний хліб; вони відмовились від греко-православної традиції, коли на причащенні їдять хліб заквашений. Питання, який хліб вживати за цього таїнства (прісний чи заквашений), було одним з найбільш проблематичних на так званому Євхаристійному конгресі 1054 р., на якому відбулося велике розділення церков на східну та західну.

⁴⁵⁰ ...що всвистували «Тітинку»... — тобто висвистували беззмістовну пісеньку, побудовану на варіаціях вигуків «ті-ті-на».

МАРІЯ

*(Події з життя найминок,
розказані просто)*

Вперше надруковано у зб.: «Народження». Харків: Державне видавництво України, 1929.

Повість написана в 1928 р. У журналі «Вікна» був опублікований її п'ятий розділ. До війни (і теж на Радянській Україні) вийшла окремим виданням: *Тудор С. Марія*. Харків, «Український робітник», 1930 (серія «Романи й повісті»).

Подається за вид.: *Тудор С. Твори*. К., «Дніпро», 1982.

¹ Бригідка — монастир у Львові, який пізніше було перетворено на в'язницю. Отримав назву від імені св. Бригітти (1303—1375), шведської послушниці, канонізованої римською церквою (польський та західно-український варіант — Бригіда). Бригітта, королівська дочка, в ранній молодості разом з чоловіком здійснила постриг у монастир. Після його смерті заснувала чернечий жіночий орден, монастирі якого згодом з'явилися у Західній Європі. Один із них виник у Львові.

КУНА

*(Оповідання про те,
що діється на шляху революції)*

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1927, № 1—6 (під справжнім авторським іменем і прізвищем: Степан Олексюк). Передруковано в журналі «Червоний шлях», 1928, № 5-6, а також у зб. «Народження».

Подається за вид.: *Тудор С. Твори*. К., «Дніпро», 1982.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- А б р ю к а н н я** — тут: клекотіння
А б с і д а — заглиблення у східній частині церкви, костюлу, інша назва — конха. Спочатку призначалась як куток для духовенства, пізніше стала місцем для вітара. Форма буває різна: кругла, багатогранна, прямокутна
А в г у р и — у Стародавньому Римі колегія жерців, яка тлумачила волю богів головним чином на основі ауспцій, тобто спостереження за польотом і криком птахів
А к а ф і с т — християнський хвалебний піснопів. Виконується у церкві
А к т — тут: молитва
А л ю м н (*relig.*) — семінарист, вихованець католицької духовної семінарії; клерик
А л я р м — тривога
А л ь к і р — альков
А м б а р а с — клопіт
А н т е н а т и — предки
А н т р о п о м о р ф і з м — уподібнення до людини, наділення людськими властивостями (наприклад, свідомістю, мовою, тілесною будовою тощо) предметів і явищ неживої природи, небесних тіл, тварин, міфічних істот
А р а н ж е р — організатор; зачинщик

Б а д а н н я — слідство
Б а л у ш к и (*вульг.*) — очі
Б а н д е р а (або бандерія) — почесна кінна варта; кінний загін
Б а п т і с т — послідовник баптизму, різновидності протестантизму
Б а р о к к о — тут: годинник у вигляді високої, химерно орнаментованої тумби. За назвою — барокко, одного з найголовніших стильових напрямків у мистецтві та літературі європейського та почасти американського континентів кінця XVI — середини XVIII ст. (характеризується урочистою пишністю й суперечливою еkleктикою форм)
Б е з в с т і д н о — без почуття сорому
Б і л ь н и й — прикметник до «біло»; тут означає: бильце
Б і г у н — полюс
Б л я т — лист паперу; поверхня столу
Б о з — бузина; бузок
Б о н з а — буддійський монах
Б р е в е — грамота римського папи з лаконічним викладом розпоряджень із питань вселенського характеру на відміну від булл, що мають вселенський зміст, значимий для всього підвладного папі християнського світу
Б р о в а р — броварня, пивоварня
Б у л л а — письмове звернення папи до всіх католиків із принципів питань життя і діяльності римської церкви. У перекладі з латині це слово означає: виплавлена куля. Записували буллу на шоршавому жовтому пергаменті латинською мовою. Якщо папа буллою щось благословляв, то біля олов'яної печатки був шовковий шнурок; коли ж булла вміщувала прокляття, то шнурок виготовляли з коноплі. Назву буллам давали її початкові слова
Б у р ш і в с ь к и й — студентський
Б'ючкa — пульс; удар серця

В а л ь ц і — два або кілька циліндричних валів, розміщених впритул, які, крутячись, переминають солову, траву, тощо

В а р г а — губа

В а р і я т — божесвільна людина

В а р у в а т и — берегти

В е л ё б н и й — високоповажний

В ё р б н а (*relig.*) — вербний тиждень, який передує вербний неділі — християнським святам у суботу й неділю тиждень перед великоднем

«В и в р о т о в и й» — підривний

В і ї м о к — виняток

В і д а й — очевидно

В і й т — голова волосної управи (у Західній Україні до 1939 р.); сільський староста

В і к а р і в к а — будинок (здебільшого поряд із церквою), в якому проживав вікарій, заступник сільського католицького священика

В о р о х о б н и к — бунтівник, підбурювач

В р о д і н и — імєнини

В у г о л — ріг будинку

Г а б а — турецьке сукно білого кольору; оторочка, кайма; покривало; хвиля

Г а б і т — у католиків та уніатів загальна назва чернечого вбрання, інколи означає те ж саме, що й сутана. Кожен монаший чин має свою форму і колір габіту

Г а г і л к а — гаївка

Г а л ь б а — півлітровий кухоль

Г а н ч — те, що й гандж, недолік

Г а р а с і в к а — вузька червона стрічка із гарасової матерії (від французького м. Аррас, що славилось виготовленням чудових килимів та інших тканин)

Г в а л т — насильство, знуцання, зверхнющі, влада

Г з н м с — карниз, виступ

Г л о б — планета

Г м і н а — сільська канцелярія

Г н о б і т и — тут: приборкувати

Г р а н д — спадковий титул аристократа в Іспанії, а також особа, що має цей титул

Г р ё й ц а р — старий австрійський мідяний гріш, одна сота гульдєна

Г р і п а — грип

Г р і п с и п и с а т и — те ж саме, що й «рахувати ребра», добряче лупцювати; г р и п с — ребро

Г р і б к і й — загребуший

Г р ў б а — піч для опалєння

Г р ў б а — вагітна

Г у д з у в а т и й — вузлуватий; міцний (про статуру людини)

Г у м ё н н и й — приказчик, що організовував роботу на току у заможників

Д е к л а р а н т — оповісник

Д е т е р м і н і з м — філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ матеріального та духовного світу (матеріалістичне вчення про причинність)

Д е ф с н з і в а — оборона; поліція в панській Польщі (1918—1939 рр.)

Д и л ь — обтєсана колода або дошка для стіни дерев'яного будинку тощо; д и л ь о в а н и й — виготовлений із таких колод, дошок; д и л ю в а н н я — виготовлення стіни із дилів

Д і с к о с (*церк., грецьк.*) — тарілка, яка використовується під час богослужіння; священик кладе на неї вирізаного з проскури «агнеця». Далі з просфори (проскури) на дискосі священнослужитель вирізає частину хліба у вигляді хреста, яка має символізувати Ісусову смерть

Д і д и ч — поміщик; д і д и ч і в с ь к и й — поміщицький

Д і є ц ё з і я (точніше: діоцєз) — основна територіально-адміністративна одиниця (округ) у системі управління католицької церкви. Складається з кількох деканатів, очолюється так званим ординарним єпископом. У кожному діоцєзі є курія, яка керує його справами, і духовна семінарія (не завжди). В принципі діоцєз, будучи найбільшою територіально-адміністративною одиницею (знаходиться на вершині своїх нижчих підструктур: деканат і прихід), безпосередньо підпорядкований владі папи римського

Д і т о ч а — дитяча кімната

Д р а б ў г а — хуліган, ледащо

Екселенція — ваша світлість
Екстатично — в екстазі; у стані
високого емоційного збудження
Елевсінські містєрії —
старогрецькі релігійні свята у на-
селеному пункті Елевсін на честь
Деметри та Персефони
Емеріт — службова особа, яка
вийшла на пенсію
Енцикліка — письмове звернен-
ня римського папи до всіх католиків
або католицького духовенства з питань
віровчення, моралі та громадсько-політичних проблем
Ерекціо́нальна земля —
земля, що належить церкві, від-
повідно приходу та т. ін.
Ерупці́йна сила — вибухова
руйнівна сила

Євхаристія (реліг.) — при-
чащення, одне з найважливіших
християнських таїнств. За його
здійсненням (скуштовуючи під
час літургії хліб та вино) вірую-
чий нібито приособлюється до
Христового тіла і крові (причащає-
ться до них — стає їхньою част-
кою). Євхаристичний
ко́нгрєс — тут: з'їзд польських
католицьких єпископів (1930 р.)
у зв'язку із закликом Пія XI до
«хрестового духовного походу»
проти Радянського Союзу
Ектє́нія — стародавня форма
молитов у східній християнській
церкві
Епа́рхія — церковно-адміністра-
тивний округ, яким управляє єпи-
скоп (вищий духовний чин у хри-
стиянській церкві)
Епітрахі́ль — частина церков-
ного культового одягу у вигляді
довгої смуги, що надягається
на шию

Живло́ — стихія; живло́вий —
стихійний
Жовні́р — воїн, солдат

Забо́р — загарбання; агресивний
план; го́тува́ти забо́ри —
готуватися до загарбницького
нападу
Забо́рлівець — загарбник
Забо́рчий — загарбницький; не-
нажерливий; владолюбний

Залі́мчатий — облямований
Запі́лля — підпілля
Засту́плений — представлений
Захри́стія — в римсько-като-
лицькій та уніатській (греко-
католицькій) церквах кімната
біля вівтаря, де зберігаються
церковна одежа та інші речі для
здійснення богослужіння
Зацо́фаний — заскорузлий,
Зуда́р — раптовий удар
Звідо́млення — повідомлення

Імре́за — задум якогось практич-
ного діла; підприємство. У ро-
мані вжито як виняток. До цього
слова у тексті зустрічаємо весь
час синонім «заборчість»
Інге́ренція — втручання; інге-
ре́нція бо́га — промисел гос-
подній, втручання бога в люд-
ські долі, в хід світової істо-
рії
Інте́нція — намір
Інтра́тний — дохідний, вигід-
ний, прибутковий

Ідь — жовч; отрута
Імость — ввічливе звертання до
дружини священника; матушка

Каба́т — френч, кітель військових
панської Польщі, каба́ти (пе-
реносно) — австрійські солдати
Кабза́ — калитка з грішми
Каблу́ка — що-небудь кільце-
видне; підбор у взутті
Кано́нік — католицький свяще-
ник у великому соборі. Прото-
кано́нік — його помічник
Канце́лярія — тут: робочий
кабінет
Капелáн — у католицькій та
англіканській церквах священник
при каплиці або домашній церкві,
а також помічник приходського
священника. В деяких країнах —
священник в армії
Капіте́ль — верхнє викінчення
(вивінчення) колони. Має різні
форми залежно від художнього
стилю чи напрямку. Тим-то бу-
вають капітелі єгипетські, іоній-
ські, дорійські, корінфські, візан-
тійські, мавританські, романські,
готичні, ренесансні

Ка р м і н у в а т и — фарбувати
Ка с а́ р н я — казарма
Ка те х і т — учитель релігії; він же веде катехизу — релігійне навчання у формі запитань і відповідей
К в е м а д е́ р о — спалювання на вогнищах інквізиції (в Іспанії та Португалії)
К е́ л ь н я — тут: передок воза
К е́ т я г — грошо
Ки в о́ т (церк.) — скринька з дверцятами для ікон. Називають її ще кіютом, божником
К і́ р а т — механічний пристрій у вигляді круга; працює здебільшого на кінній тязі; через привід приводить в рух інший механічний пристрій (наприклад, січкарню)
К і́ т к а — кішка
К л е́ й н о́ д и — знаки, за допомогою яких у козацькому війську розрізняли службові чини, військові підрозділи (булава, знамена, бунчук, литаври, печатка тощо)
К л я́ м р а (або кля́мбра) — металева пластинка для скріплювання чогось; пряжка, застібка
К л ь о́ ш — особливий крій спідниці, штанів з розширенням донизу, будь-який одяг такого крою
Ко б — якби, коли б
Ко́ в н і́ р — комір
Ко в чé же ц ь (ковчéг) — скринька для зберігання так званих священних дарів
Ко л у в а́ т и — рухатися по колу
Ко л ю́ м н а — колона
Ко л я́ т о р — поміщик, якому дозволено за правом так званого патронату затверджувати на посаду священника у своєму помісті
Ко́ л ь б а — приклад гвинтівки
Ко́ м ж а (в латинській церкві «camisia», «alba», «tunica talargis») — довге аж до п'ят одіяння з білого полотна. Нині його вишукано носять під час обрядів у католицькій церкві єпископи, капелани, диякони і піддиякони. Низ часто лямується візерунком, для якого неприпустимий червоний фон. Комжа повинна нагадувати про ту білу ошату, якою окрив Ісуса Христа Ірод. Воднораз

вона символізує чистоту і незганьбленість — основну оздобу «слуг бога», особливо ж коли вони заступають на службу за вівтарем. Святе писмо зображує Христа на троні в комжі, «альбі»
Ко м п л і к а́ ц і я — ускладнення
Ко н в і́ к т (церк.) — спільне помешкання для шкільної молоді; бурса зі школою
Ко н с и с т о́ р і я (церк.) — вищий адміністративний керівний орган діоцезу (дієцезії) на чолі з генеральним вікарієм або єпископом — помічником. Це єпископська консисторія. Її членами є радники (консультори), кожен із них як референт відповідає за доручену ділянку церковного життя. Крім того, в католицькій церкві існує папська консисторія (скликане папою зібрання кардиналів, на якому він виголошує директиви, призначає нових кардиналів, єпископів тощо)
Ко н т е м п л я́ ц і й н і с т ь — споглядальність
Ко н ф е́ с і я — визнання тієї або іншої віри
Ко п у́ л а — куля; церковна баня; кулястий верх будівлі
Ко пу л я́ с т и й — кулястий
Ко ра б е́ л ь — те ж саме, що й неф. Поздовжній проліт у церкві, утворюваний двома бічними рядами колон. Відповідно до кількості кораблів (нефів), церкви в мистецтвознавстві та архітектурі й називаються однокорабельними (однефними) і т. ін.
Ко́ р б а — коловорот, ручка для криничного колеса
Ко́ р е ц ь — стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг
Ко р і́ н ф с ь к а ко́ л о́ н а — високий мармуровий стовп з так званим корінфським ордером, який має високу колону з базою, стовлом, прорізаним подовжніми канавками (каннелюрами), розкішною капітеллю, що складається з низок листя, аканфа і невеликих спіралевидних закручень (волют)
Ко т а́ р а — порт'єра, штора

Кресóвий — остаточний, кінцевий

Крїжмо — біла тканина, у яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення; полотно або інша тканина як подарунок новонародженому від хрещеної матері

Кріс — рушниця; машинóвий кріс — кулемет

Кружгáнок — ганок довкола усїєї будівлі

Кúна — купця

Кúфа — вслике дерев'яне барило

Ладúнок — вантаж; наповнювач

Лапчівó — жадібливо, ненажерливо

Лепéта (*вульг.*) — рот, язик

Лйлик — кажан

Личмáн — металева прикраса, яку жінки носили на шиї

Лінзний — випуклий та прозорий, наче лінза

Літанія (*церк.*) — урочиста церковна служба, а також довга благальна молитва у католиків

Літепло — тепла вода; щонебудь тепле

Літургія — християнське богослужіння, за якого здійснюється таїнство причащення (евхаристія), коли віруючі, згідно з християнським ученням, приособлюються до «тіла і крові Христа» і тим самим звільняються від гріхів. У православній церкві і миряни, і духовенство причащаються хлібом та вином, у католицькій — духовенство хлібом та вином, миряни, як правило, лише хлібом. Літургія включає читання уривків з Біблії, піснеспіви, молитви і ряд символічних дій та процесій, що алегорично зображують життя та смерть Христа

Ліцитація — публічний продаж за борги (те ж що й аукціон)

Лотік — відкритий жолоб для стікання води, зсипання чогонебудь

Лук — дуга, півколо; лúковий — дугоподібний

Ляга — ціпок

Ляїцистйчний — мирський (протилежний вимогам релігії)

Магпáт — всликий землевласник, представник аристократичної верхівки

Манá — привид

Мáпа — географічна карта

Маркувáти — тут: брати на замітку

Масáкра — жорстока розправа

Матурйст — абітурієнт, випускник середнього навчального закладу

Мáцки (*вульг.*) — очі

Машнкулі — навісні бійниці у верхніх частинах мурів і веж середньовічних фортець. Пізніше — елементи архітектурного декору

Мёрвиця — м'ята, терта або зопріла солома

Меценáс — меценат, покровитель

Мірчúк — міра зерна, яку беруть за помел

Мопсеньйóр — звертання до вищого католицького духовництва

Морг — міра землі, що дорівнює 0,56 га

Мордéрець — убивця

Мúрин — негр

Нéгувати — нехтувати

Непотйзм — роздавання римськими папами своїм родичам (з метою укріплення особистої влади) вищих духовних посад, землеволодінь тощо

Нефанабёрливий — неперебірливий, непримхливий

Німцúк (*зневажл.*) — німець

Нурéць — той, хто пірнає

Обірни́к — доглядач обори, кошари

Одува́нець — кульбаба

Ома́сть (або ома́ста) — жир

Опі́нія — особисте міркування

Опону́вати — заперечувати

Ору́ддя — знаряддя

Офензі́ва — наступ, атака; заломáння офензі́ви — провал наступу

Паля́ція — пекельна мука

Пантру́вати — дивитися пильно; стежити

- Па́пська ку́рія** — те ж саме, що й ку́рія римська (Curia Romana): сукупність підлеглих римському папі установ, які є центральними органами управління католицької церкви і держави Ватікан. Римська ку́рія виникла у XII ст. на основі різних установ папського двору. Складається з 12 конгрегацій, трьох трибуналів і п'яти секретаріатів
- Параста́с** (*relig.*) — на Наддніпрянщині означає заупокійну відправу, на Поділлі і в Галичині — це поминки, обрядовий обід за упокій померлого після погребу або в день річниці його смерті
- Парафі́яни** — віруючі, що належать до якої-небудь церковної парафії (нижчої церковно-адміністративної організації, яка об'єднує віруючих, котрих обслуговують церковнослужителі одного храму)
- Па́рох** — парафіяльний піп в уніатській церкві
- Парцеля́ція** — розподіл великих земельних маєтків на дрібні частини
- Пачка́р** — контрабандист
- Пере́ступство** — злочин
- Пе́рси** — груди
- Пивни́ця** — комора; льох
- Пилі́пка** — різдвяний піст
- Питльо́ваний** — борошно вищого гатунку, найкращого помо-лу
- Підска́рбій** (*заст.*) — скарбник
- Підча́ший** (*іст.*) — придворна службова особа
- Пі́ра** (*грецьк.-церк.*) — торбина; мішечок для церковного дріб'язку
- Плаз** — гад
- Плебáнія** — парафія католицького або уніатського священика; також садиба парафіяльного попа
- Понти́фи** (або понти́фіки) — жерці, хранителі релігійного культу в Давньому Римі
- Пору́чник** — поручитель
- Посте́рýнок** — пост, вахта, варта
- Поте́рча** — дитина, що вмерла нехрещеною; приبلуда
- Почві́рний** — чотирирядний, чотиришаровий
- Прелáт** — високопоставлена духовна особа; прелати завжди є «монсеньйорами» у звертанні до них; отже, йдеться про почесну назву в католицькій церкві для єпископів та найстарших клірошан
- Премі́си** — прерогативи, передумови; дані, що ведуть до відповідних логічних висновків
- Престо́л** — у християнській церкві високий чотирикутний стіл посередині вівтаря
- Префе́кт** (*relig.*) — інспектор духовної семінарії
- Пре́цінь** — адже; все-таки; між іншим
- Природжіння** — зовнішній вигляд; врода
- Прові́зор** — аптекар, фармацевт вищої кваліфікації
- Прозі́т** — вигук привітання або побажання щастя
- Промі́жник** — людина без чіткої громадянської позиції
- Проско́мідія** — перша частина літургії, служби божої, власне, приготування до останньої
- Пробску́ра** — білий хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні. Символізує тіло Христове
- Прото́пресвіте́рство** — у православній церкві те ж, що деканат у католицькій та уніатській
- Профі́т** — користь, зиск, вигода
- Псо́бни́ця-ми́шка** — бешкетниця-мишка
- Пу́дер** — пудра
- Пу́пльах** — брунька
- Пу́тьове́ць** — польова дорога
- П'я́стук** — кулак
- Ра́м'я** — рамено, плече; **бу́ти ра́м'ям** — бути опорою
- Ревере́нда** — довгий одяг католицьких та уніатських священиків. У давній Польщі це також сутана, у медиків та бакалаврів такий одяг називали тогою
- Регу́ла** — правило, припис
- Ре́єнти́й** — в уніатській церкві паламар або ж ввічливе звертання до найнижчих духовних чинів
- Ре́зигна́ція** — цілковита покірність долі, зречення; смирення

Рентобвність — рентабельність
 Рефектар (церк.) — їдальня при католицьких монастирях
 Ріншток — сточна канава
 Різдоб — християнське свято народження Христа, що відзначається православною церквою 7 січня н. ст.
 Рінь — тут: молода буйна зелень; весняне вруно
 Річево — предметно
 Ріща — хмиз
 Ротонда — округла будова з планом в основі у формі кола. Ротонди бувають різного типу саме залежно від того, яка форма кола закладена у їхній фундамент: 1) звичайне правильне коло, 2) коло в єдності з круглою абсидою, 3) коло з квадратною добудовою спереду, 4) коло з нішами й абсидами по периметру центральної частини в кількості 4, 6, 8 і 12 півкіл. Вершинним витвором будівель такого зразка є Пантеон у Римі, шедевр світової архітектури, відомий також під паралельною назвою Ротонда
 Сегрегат — сортування
 Секвестратор — судовий виконавець
 Сигуранца — у монархічній Румунії політична поліція
 Симонія — у середньовічній Західній Європі продаж і купівля церковних посад
 Синагога — молитовний будинок, храм у євреїв
 Синедріон — найвищий колегіальний орган влади в Іудеї I ст. до н. е.; виконував судові та політичні функції
 Скудо — італійська золота і срібна монета XVI—XVIII ст., рівноцінна 28,75 грамам золота
 Слушник — тут: слухняний
 Смок — дракон
 Солтис — у Західній Україні (до 1939 р.) та в Польщі (до 1950 р.) сільський староста
 Сопух — сморід
 Сочка — зерно чечевиці; (образно) лінза, призма
 Станія — стайня; обитель
 Старчити — вистачати

Стéжа — дозір
 Степéнця — сходи, східці; здебільшого у приміщеннях для релігійного культу
 Стірта — скирда
 Стратіваний — пригнічений, убитий горем
 Стромйна — стромовина; круте урвище, провалля
 Субтільність — витонченість
 Суверен — особа, наділена необмеженою владою
 Сугестивний — який впливає на кого-небудь, викликаючи певні уявлення, настрій
 Сутеріни — підвал; підземелля
 Схизмáтицька церква — тобто православна церква. Схизматиками («схизма» — грецьк. «розкол») католики називали представників православної віри і протестантів. Виникла після «розколу» християнської церкви на західну католицьку та східну православну на Вселенському соборі у 1054 р.
 Схрунути — знишкнути
 Табула — дошка (переважно для писання)
 Тайкун — скритна людина, шпигун
 Таній — дешевий
 Тартак — лісопильний завод
 Тафелька — платівка; тафелька окуляр — скельця окулярів
 Тафля — лист скла, заліза тощо; пластина, плита; гладка поверхня чого-небудь
 Тэхлий — пригаслий
 Терп'яскій — терплячий, страдницький; напружений
 Тетрапóд — церковний стіл («чотириног»)
 Товщ — жир
 Топіль — повінь
 Травнік — моріг
 Трансепт — у європейській церковній архітектурі поперечний неф або кілька нефів, що хрестоподібно перетинають продовжний обсяг у своїй основі прямокутної (базиличної) будівлі
 Треба — жертвоприношення; релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), який здій-

снює священник на замовлення віруючих

Тр і у м ві р á т — у Стародавньому Римі під час громадянських війн у I ст. до н. е. союз, що складався з трьох найвпливовіших політичних діячів і полководців

Тр ú с к а в к а — полуниці

Тú л о в о — тулуб, туловище

У н і т а р і á н е ц ь — те ж, що й антиринітарій-протестант. Унітарії разом з догматом про Трійцю відкидали церковне вчення про гріхопадіння, таїнства (в тому числі навіть ті, що визнавались протестантами)

Ур я д — службова посада, чиновне місце

Ф á й р а н т — кінець робочого дня
Ф е л ó н (або фелóнь) — те ж саме, що й риза, тобто верхнє вбрання священника на час богослужіння

Ф é р і ї — канікули

Ф е с т ó н — наразі живописна або скульптурна прикраса у вигляді зубчастого чи хвилястого візерунка.

Ф і л я р и — стовпи

Ф і р а — підвода

Ф л о р é т — дерев'яна тренувальна шпага; в неправильному слововживанні — також бойова шпага

Ф о н і ч н и й — голосовий

Ф ó р н а л ь — конюх

Ф р а — у релігійному значенні брат; культове звертання монахів один до одного (зокрема, в італійців-католиків)

Ф р и з ó в а н и й — посічений (напр., зморшками)

Ф у р т — постійно, завжди

Ф у т е р á л — футляр; чохол

Фú т р о — хутро; шуба

Х а б á з — зарості бур'яну, дрібного чагарника тощо

Х а л ú п н и к — безземельний селянин

Х і д í н о к — хідник; стежка в саду, парку

Х ó р и — у церковному інтер'єрі відкриті балкони, горішні галереї над

внутрішнім простором приміщення

Ц а л ь — дюйм

Ц é л е б с (або целібát) — безшлюбність. У православній та уніатській церкві обов'язковий тільки для єпископів. Целібат узаконений папою Григорієм VII в XI ст. і підтверджений папою Павлом VI у 1967 р. Дев'ять десятих уніатського духовенства одружена, і тільки одна десята дотримує целібату. Греко-католицька (уніатська) церква кандидатам на священників попервах надавала право одружуватись. У XX ст. (ця подія зазначена в романі С. Тудора) сталося відхилення від загального правила у єпископів перемишльської, станіславської єпархії (до останньої належав церковний прихід отця Сойки) й американських скзархатів. Втім, жорсткого дотримання означених принципів у жодному випадку не спостерігалось

Ц і с а р — австрійський імператор

Ч í к о л о д о к — щиколоток

Ч í х р á т и й — скуйовджений; острішкуватий, кострубатий

Ч о л ó в и й — чільний, провідний

Ш а м б е л я н — підкоморій, вищий придворний урядовець; доглядав за королівськими хоромами; почесний титул, світський і духовний

Ш а н д á р — жандарм

Ш и л ь д — вівіска

Ш к р á б и — шкарбани; старе стоптане взуття

Ш н і т — невеличкий (або неповний) келих пива

Ш ó п а — сарай, стодола, (зменшувальне) шіпка, шіпчина

Ш п і ц е л ь — шпигун

Ш п і н ь к а — запонка

Ш р ú б а — гайка

Ш т ú к а — мистецтво

Ш т у р п á к — недотепа; незграбна людина

Ш у в á р — аїр, татарське зілля

Шú я — тут: негідник; крутий

Щ и т ý — тюремні ґрати

З М І С Т

Степан Тудор. <i>Г. М. Сивокінь</i>	5
Олександр Гаврилюк. <i>М. М. Ільницький</i>	18

СТЕПАН ТУДОР

РОМАН. ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

День отця Сойки. <i>Роман</i>	32
Марія (<i>Події з життя найминок, розказані просто</i>)	293
Куна (<i>Оповідання про те, що діється на шляху революції</i>)	357
Червоний усміх (<i>Про те, як у житті Ліди Танської зійшлися дві троянди</i>)	379
Мати (<i>Поліський примітив</i>)	407

ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК

ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

Берега. <i>Повість</i>	418
Прощайте. <i>Етюд</i>	471
В очах дитини. <i>Нарис</i>	483
Наївний мурин. <i>Оповідання</i>	491
Оповідання про злу і про добру дівчинку	504
Примітки	511
Пояснення слів	598

Тудор С.

Т81 День отця Сойки: Роман. Повість. Оповідання / С. Тудор. Берега: Повість. Оповідання / О. Я. Гаврилюк; Упоряд. і приміт. М. А. Ігнатенка; Вступ. ст. Г. М. Сивоконя та М. М. Ільницького; Ред. тому Г. М. Сивокінь. — К.: Наук. думка. 1989.—608 с.— (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).

ISBN 5-12-000462-8 (в опр.): 3 крб. 90 к., 121 700 пр.

У книзі друкуються прозові твори українського радянського письменника Степана Тудора: роман «День отця Сойки» та повість «Марія», оповідання «Куна», «Червоний усміх» та ін., а також твори українського радянського письменника Олександра Гаврилюка: повість «Берега» та оповідання «Прощайте», «В очах дитини» та ін.

Литературно-художественное издание
Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»
БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Советская украинская литература

ТУДОР
СТЕПАН

День отца Сойки
Роман

Мария
Повесть

Рассказы

ГАВРИЛЮК
АЛЕКСАНДР

Береза
Повесть

Рассказы

Составитель и автор примечаний
ИГНАТЕНКО НИКОЛАЙ АНДРЕЕВИЧ

Редактор тома
Г. М. СИВОКОНЬ

Киев, издательство «Наукова думка»
На украинском языке

Редактор
Л. П. ЧОРНА
Художник
В. М. ДОЗОРЕЦЬ
Художний редактор
В. П. КУЗЬ

Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА
Коректори
Л. В. МАЛЮТА, Н. О. ЛУЦЬКА

ИБ № 9744

Здано до фотонабору 21.10.88. Підп. до друку 07.07.89.
Формат 84х108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. з ФПФ. Ум. друк. арк. 31,92. Ум. фарбо-відб. 31,92.
Обл.-вид. арк. 37,14. Тираж 121 700 пр. Зам. 8-934.
Ціна 4 крб.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Респіна, 3.
Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе.
310057 Харків 57 вул. Донець-Захаржевського, 6/8.